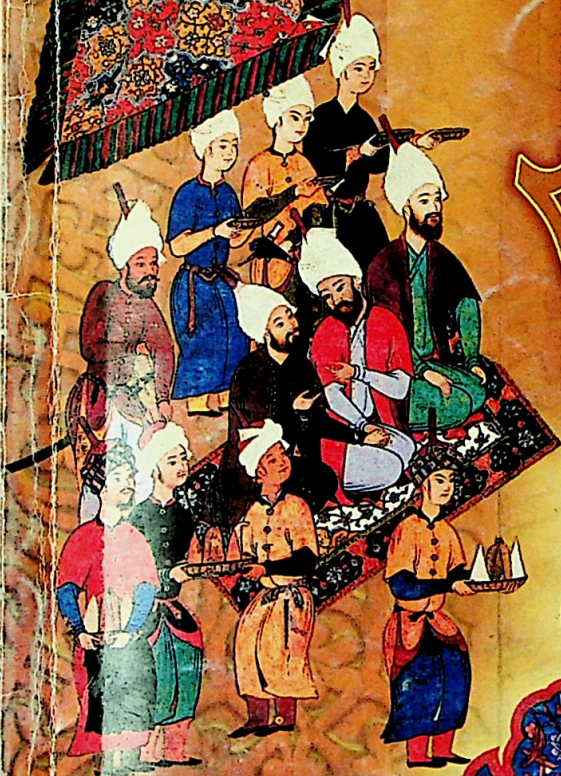

СОФИЯ ЖУМАЕВА

**ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА
РАҚАМ РАМЗЛАРИ
ВА УЛАРНИНГ МАЪНО ТАЛҚИНИ**

«Фан»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

СОФИЯ ЖУМАЕВА

ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА
РАҚАМ РАМЗЛАРИ
ВА УЛАРНИНГ МАЪНО ТАЛҚИНИ
(XII-XV асрлар)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент – 2010

Шарқ мумтоз шеърияти мазмун ва шакл, поэтик тасвир йўли, во-сита, образлар олами эътибори билан ўзига хос бир шеърятдир. Бу шеърятда рамзий-мажозий тасвир устувор йўналиш ва хусусиятни ташкил этади. Шунинг учун унда сўз, тимсол, ранг, оҳанг билан бир қаторда, ҳарф ва рақам воситасида илгари сурилган ҳақиқатларнинг символик ифодалари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Бадиий ижод-да рақамдан фойдаланиш тажрибаси мифология, дин, урф-одат, ма-росим ва тасаввуф таълимоти билан бевосита боғлиқ. Ушбу моно-графияда ўзбек мумтоз шеъриятида ишлатилган рақам рамзлари ва уларнинг маъно қирралари хусусида фикр юритилади.

Монография адабиёт мутахассислари, ўқитувчилар, талабалар, умуман дунёқараши кенг ўқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Ҳамиджон Ҳомидов

филология фанлари доктори, профессор

Эргаш Очилов

филология фанлари номзоди

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2010 й.

ISBN 978-9943-19-028-3

КИРИШ

Маънавий ҳаётимиздаги катта ўзгариш ва янгилашишлар миллий меросимизни кенг ўрганиш, тадқиқ қилишда ҳам эътиборли ютуқларни қўлга киритишга йўл очди. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримовнинг "...ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, **маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорлик-лар** энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади"¹, — деган сўзлари адабий меросимизга диққат-эътиборнинг ортганлиги ва миллий ўзлигимизни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигидан далолат беради, шунингдек, адабий меросимизни ҳар томонлама пухта текширишга ундайди.

Узоқ асрлик мумтоз адабиётимиз намуналарини тадқиқ ва таҳлил қилганда, уларнинг рамзий-мажозий "қатлам" ва ҳақиқатларига ҳам дуч келинади. Бу фикр рақам семантикаси ва символикасига ҳам бевосита дахлдор. Мумтоз адабиётимиз намуналарида рақамларга мурожаат қилиш, рақамлар воситасида маълум бир фикрни ифодалаш, рақам рамзларидан фойдаланиш тажрибаси сезиларли даражада эътиборни тортади ва айтиш мумкинки, улар замиридаги маъно-моҳиятни тўлақонли англаб етиш, рақамлар иштирокидаги шеърый мисраларни таҳлил қила олиш жўн иш эмас. Рақам рамзларидан моҳирона фойдаланиш ижодкордан дин, мифология, фалсафа, тарих,

¹ Ислом Каримов Юксак маънавият — енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 29–30-бетлар.

тасаввуф кабиларга доир билимни талаб қилганидек, ҳар бир рақам ортида беркинган мазмунларни очиш, тўғри талкин қилиш учун ҳам маълум тайёргарлик ва малака лозимдир.

Маълумки, XIX асрдан кейин рақамларнинг фалсафий, илоҳий хусусиятларига қизиқиш кучайиб, кўп олимлар бу ҳақда қалам тебратишган. Ҳатто сўнгсиз қудрат соҳиби Оллоҳнинг яратикларидаги ички сир ва уйғунликларини ҳам рақамлар тили орқали кашф айлашга даъватлар бўлган. Бу эса рақамларнинг бадий адабиётдаги ўрни ва маъно сирларини ёритишга рағбатни анчагина жонлантирган.

Дарҳақиқат, рақам замирида яширинган у ёки бу маъно ва ҳақиқатни англамасдан, бадий матнни таҳлил қилиш анча мушкул.

Шарқ шеърлятида қўлланилган рақамлар фақатгина аниқ сон қийматини эмас, балки аксарият пайтларда бирор-бир рамзий-илоҳий, фалсафий, дунёвий мазмунни ҳам ифода этган. Рақам арабча сўз бўлиб, “ёзув”, “битиш”, “сон” маъноларини ифодаляйдиган, микдорни англатадиган шартли белгидир. “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”да рақамлар, уларнинг пайдо бўлиш тарихи, тадрижий тараққиёт йўллари ҳақида мухтасар маълумот келтирилган. Унда айтилишича, “Энг қадимги рақам бобилликлар ва мисрликларга мансуб. Миср иероглиф рақаида сонларни ифодалаш учун махсус расм-белгилар, кейинроқ иератик ва демотик ёзувлари пайдо бўлди. Бобил рақамлари, асосан, 1, 10, 60 ва 100 ни билдирувчи миҳхат белгилари бўлиб, бошқа барча рақамлар шулар асосида ифодаланган. Миср иератик ёзувидан Яқин ва Ўрта Шарқдаги барча ёзувлар ҳамда Юнон-Иония ёзуви, шу билан бирга алифбога асосланган рақам келиб чиқди”¹.

Араб мамлакатларида VI асрдан бошлаб араб алифбоси ҳарфлари билан ифодаланадиган рақамлар ишлатилган.

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Тошкент, 2004. 264-бет.

Араб ёзувидаги 28 та ҳарф 28 та рақамни англатади ва бу “Абжад ҳисоби” деб юритилади.

Рақамлар ҳисоб-китоб вазифасини бажаришдан ташқари, турли қадимий эътиқодлар билан боғлиқ равишда рамзий маъноларга ҳам эга. Филология фанлари доктори М.Жўраевнинг фикрига кўра, фольклорда, маросим ва удумларда қўлланивчи рақамлар иккига ажралади:

1. “Сехрли” рақамлар.
2. Анъанавий рақамлар¹.

Қадимги даврларда рақамларни илоҳийлаштириш нуқтаи назари ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Пифагор “Сон – борлиқнинг асоси” деган қарашни илгари сурган. Пифагор мактабининг вакиллари рақамларни сирли, илоҳий кучга эга унсур, деб билишган. Шунинг учун ҳам оламни рақамлар ва уларнинг нисбатлари бошқариб боради, деб таъкидлашган.

Ион Хиосский (эраимиздан аввалги V аср) уч рақамига бағишланган “Уч кураш” асарини яратиб, унда “Ҳамма нарса учта бўлади, ҳеч бир нарса учтадан ортиқ ёки кам эмас. Алоҳида олинган ҳар бир мавжудотнинг камоли учлик: ақл-идрок, куч-қувват ва бахтдир”, – деб таъкидлайди².

Рақамларнинг илоҳийлаштирилиши кўп ҳолларда оламнинг пайдо бўлиши, осмон жисмлари, коинот, ер ва унинг тузилиши, тоғлар, океанларнинг яратилиши ҳақидаги диний тасаввурлар билан боғлиқ бўлса, бошқа ҳолатларда астрономик кузатишлар натижасидир. Халқнинг дунёқараши ва эстетик тафаккуридан ўрин олган рақамлар муқаддаслиги ҳақидаги турли хил қараш аста-секинлик билан ёзма адабиётга ҳам кириб кела бошлади. Рақамларнинг мифология ва халқ оғзаки ижодида тутган ўрни, моҳияти, рамзий-мажозий маънолари хусусида бир қанча илмий изланишлар олиб борилган³. Бу тадқиқотларда урф-одат, маросим ва

¹ Жўраев М. «Сехрли» рақамлар сир. Тошкент, 1990. 13-бет.

² Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск, 1988. С. 15.

³ Лотман Ю.М. Семантика чисел и тип культуры // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1968. С. 328-332; Бородин А.И. Число и мистика. Донецк, 1975; Жуковская Н.А. Се-

фольклорда қўлланилган рақамлар, уларнинг умумий ва ўзига хос ғоявий-поэтик хусусиятлари, мифологик асослари очиб берилган. Рақамларнинг мумтоз адабиётдаги рамзий-мажозий хусусиятлари, ғоявий-бадий талқинига доир айрим илмий кузатишлар ҳам мавжуд бўлса-да¹, мазкур масала ҳанузгача махсус тадқиқ этилгани йўқ. Шунинг учун ҳам биз масаланинг ана шу томонига эътибор қаратишни лозим топдик ва Шарқ мумтоз шеърляти, жумладан, ўзбек мумтоз шеърлятида ишлатилган рақамларнинг рамзий моҳиятини очиш, рақамларнинг сирли-силсилавий ифодаларини ёритиш, рақамлар воситасила ифода этиладиган фикрлар баёнида бадий тасвир усулларида фойдаланишда ижодкор маҳоратини кўрсатиш сингариларни XII-XV асрлардаги ўзбек адабиёти намуналари мисолида ўрганишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, рақамларнинг бадий функцияларини аниқлаш, магик сонларнинг бадий образ даражасига кўтарилиш жараёнини таҳлил қилиш кабиларга ҳам диққатни жалб қилдик.

мантика чисел в калмыцком эпосе «Джангар» // «Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. М., 1980. С. 207-213; Членов М.А. Числовая символика и тайные союзы на Молуккских островах // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. М., 1973. С. 132-166; Иоселева М.Я. Происхождение магических чисел // Страны и народы Востока. Вып. IV. М., 1965. С. 239-241; Жаҳонгиров // Ўзбек болалар фольклори. Тошкент, 1976; Жўраев М. «Сехрли» рақамлар сири. Тошкент, 1990; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ эртақларида «сехрли» рақамлар. Тошкент, 1991; Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше». Самарканд, 1995.

¹ Ҳасанов С. Навоийнинг етти туҳфаси. Тошкент, 1991; Жумахўжа Н. Ўн саккиз ёш хайратлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 21 сент.; Иброҳим Ҳаққул. Фақру фанолик хайрати // Тасаввуф ва шеърят. Тошкент, 1991. 98-106-бетлар; Абдуғафуров А. Тўра ойини била // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. №2. 22-25-бетлар; Азизов С., Жабборов Н. Аҳмад Яссавий хикматларида фалакий атамалар талқини // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2001. № 1. 92-93-бетлар; Исоқов Ё. «Ўн саккиз минг олам асрори» // Навоийга армуғон. Тошкент, 2003. 62-68-бетлар.

ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА РАҚАМЛАРНИНГ МАВҚЕИ ВА РАМЗИЙ- МАЖОЗИЙ МАЪНО СИРЛАРИ

Маълумки, Шарқ мумтоз шеърияти мазмун ва шакл, поэтик тасвир йўли, восита, образлар олами эътибори билан ўзига хос бир шеъриятдир. Адабиётшунослик илмида эътироф этилганидек, бу шеъриятда рамзий-мажозий тасвир устувор йўналиш ва хусусиятни ташкил этади. Шунинг учун унда сўз, тимсол, ранг, оҳанг билан бир қаторда, ҳарф ва рақам воситасида илгари сурилган ҳақиқатларнинг символик ифодалари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Агар мумтоз адабиётимиздан жой олган рақамлар “тилга” киритилса, ўқувчининг кўз ўнгига янги бир маъно, моҳият ва сирлар олами очилади.

Гарчи рақам рамзларидан фойдаланиш, рақамлар воситасида турли хил қарашларни илгари суриш ҳуруфийликка ўхшаб маълум бир оқимни юзага келтирмаган бўлса-да, ўз фикрларини рақам рамзлари ёрдамида ифодалаш деярли кўпчилик шоир ижодида учрайди. Рақам замирида яширинган ҳақиқатларни ойдинлаштириш, тўғри талқин ва тадқиқ қилиш учун эса энг аввало, рақамларнинг дин, мифология, қадимги урф-одатлар ҳамда тасаввуф таълимотидаги ўрни ва моҳиятига эътиборни қаратиш лозим.

Жуда қадимги даврларда мавжуд зоҳирий дунё бир рақамидан пайдо бўлган, у руҳни акс эттиради ва ақл, яхшилик, бирлик ва бахт тимсолидир, деб ҳисобланилган¹. Ушбу рақам дин ва тасаввуф таълимотида дунёнинг бирлиги, Мутлақ борлиқ мазмунида

¹ Бородин А.И. Число и мистика. Донецк, 1975. С. 110.

қўлланилган. Айникса, тасаввуфий адабиёт намуналарида Яратганнинг яккаю ягоналигини эътироф этиш мақсадида бир рақамига тез-тез мурожаат этилганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, Аҳмад Яссавий ҳикматларида “Биру борим, дийдорингни кўрарманму?” – дея Оллоҳга мурожаат қилинган. “Биру бор” – Оллоҳнинг бирлиги, ваҳдоният. “Ваҳдат” истилоҳи бирлик, яккаю ягоналик, танҳолик маъноларини англатади. Шунинг учун ҳам Тангрига “ваҳдати вужуд” дейилган, яъни У борлиқнинг бирлигидир.

Ҳақни танимоқ, бутун мавжудотнинг яратувчиси танҳо эканлигини билмоқ, яккаю-ягоналигига ишонмоқ – тавҳиддир. Эски юнон олимларининг икки рақамига доир қарашлари Шарқ мутасаввифлариникига анча яқин келади. Зеро, юнонлар ҳам икки рақамида зиддият, қарама-қаршилик, тушунчалардаги номувофиқлик ҳамда тескарилик аломатларини кўришган. Ишқ оташида ёнган ошиқ ҳам “иккилик” фикрини, яъни “мен” ва “сен”ни тарк этади. Инсонда қасрат ваҳми мавжуд экан, том маъноси ила Мавлосини таний олмайди. Чунки “мен” ва “сен” ақидаси билан яшаш – ваҳдатни инкор этишдан ўзга нарса эмас. Шунинг учун ҳам Юнус Эмро: “Кеч менлик даъвосидан, Сўзла сўзнинг хосидан”, – дея хитоб илади. Иккилик айни замонда Яратганнинг қудрати, сунъини инкор айлаб, унга энг қучли далил бўлган яратилмишни Яратгандан айри кўриш ва билишдир. Бу эса ҳақиқатда “ширк”дир. Шоир буни шундай сўзлар билан баён этади:

*Иккилик пардаси йўқдур кўзимда
Бирликдир муродим, ўзим, сўзимда.*

*Кеча-кундуз доим Ҳақ ниёзимда
Қиблагоҳим, Шоҳи Мардона келдим.*

Гўзаллиги билан ном таратган пайғамбар Юсуф алайҳиссалом тасаввуфда ваҳдат – бирлик мақомининг рамзидир. Унинг Канъондан Мисрга келиб султон бўлишида қасратдан ваҳдатга етишган инсони комил

тимсолини кўришган. Юсуфнинг зиндондан қутулиши, кулликдан султонликка кўтарилиши касратдан ваҳдатга ўтиши, деб қаралган. Кулликдан султонликкача бўлган йўлни босиб ўтиши эса сайри сулукда вужуддан рухга томон ҳаракатни англатади. Мутасаввифларнинг фикрича, инсоннинг жон ва тани ишқ ўтида ёнганда “иккилик” ўртадан кўтарилади, шундагина Ҳақ таолони билиш, тавҳид асрорига етишиш мумкин. Тавҳидга эришган солиқнинг кўзи “Бир”ни кўради, қулоғи “Бир”ни эшитади, тили “Бир”ни сўзлайди. Бу ҳақда Алишер Навоий ёзади:

*Бир бўлу бир кўру бир де, бир тила,
Майл илма мунда иккилик била.*

*Иккилик бу йўлда аҳволлиқдурур,
Сирри ваҳдатдин муъатталиқдурур¹.*

Башарий “мен”ликдан фориғ бўлганлар илоҳий ирода соҳиби бўлиб, бу “мен”лик зоҳирий ўзликдан ичкаридадир. Шу боисдан ҳам Юнус Эмро: “Бир мен бордур менда “мен”дан ичкари”, – дейди. Мутасаввифлар илоҳий “мен” хусусида сўзлаганда Оллоҳнинг исм, феъл, сифатларини ўзида мужассам этган комил инсонни назарда тутганлар. Комил инсон – Оллоҳнинг сири, Оллоҳни еру кўкдан излаш ноўрин. Яссавийнинг бир ҳикмат-давриясидаги:

Эрни кўрдим эргашдим, истадугимни сўрдим.

Барчаси сенда деди, қолдим ҳайрон ичинда, – сингари мисраларда инсонни комил шахсияти эътироф этилган бўлса, Навоий фано мақомига эришган солиқка мурожаат қилиб шундай дейди:

*Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.*

¹ Навоий. МАТ. XII жилд. Тошкент, 1996. 234-бет. Бундан кейинги мисоллар Алишер Навоий Мукамал асарлар тўпламининг йигирма жилдидан олиниб, қавсда жилд ва саҳифа рақамлари кўрсатилади (Ж.С.).

Ўз вужудунгга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен ўзунгдин истагил (12/270).

“Қиссаи Машраб”ларда айтилишича, ҳам ижодий, ҳам ирфоний қарашларида ваҳдат ғоясини илгари сурган оташнафас шоир Бобораҳим Машраб мактабга борган вақтида устози билан шундай савол-жавоб бўлиб ўтади:

“...Устозлари айдилар:

– Эй ўғлум, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, алиф, денг, – дедилар.

Шоҳ Машраб:

– Алиф, – дедилар.

Устозлари:

– Бе, денг, – дедилар.

Шоҳ Машраб устозларидан сўрадиларки, “алиф”нинг маъноси нимадир ва “бе”нинг маъноси нимадир, эй домла?

Устозлари аччиқланиб дедиларки, “Эй бачаи нодон, сан ким, бу маъни сўрамоқ ким?” – дедилар. Шоҳ Машраб айдилар: “Эй домла, алифнинг маъносини сиз айтмасангиз, ман айтаман”. Устозлари айтдилар: “Эй ўғлум, алифнинг маъноси нимадир?”. Шоҳ Машраб айдилар: “Алифнинг маъноси Бирдир, ул сабабдин “бе” демасман, мундин ўтмак хатодур”, – дедилар”¹.

Ушбу ҳикоятда “алиф”нинг абжад ҳисоби бўйича «бир»ни ифодалаш ва у Оллоҳнинг яккаю-ягоналигини англатишига ишора қилинган. Бундай қарашларни шеърятдан ҳам истаганча топиш мумкин. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтида “бирлик” деганда Оллоҳ зоти англашилиши, сифатлари “мингдин кўп” эканлиги ифода этилган:

Бирлик ойинида зотидур онинг,
Лек мингдин кўп сифотидур онинг (12/37).

¹ Шоҳ Машраб қиссаси. Тошкент, 1993. 5-бет.

Баъзи тасаввуф арбоблари араб алифбосининг иккинчи ҳарфи (бе)ни Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг маънавий хувиётига ишора қиладилар. Чунки “Алиф” ҳарфи Зотга далолат бўлганидек, “Бе” ҳарфи Сифатга далолатдир. “Оллоҳнинг илк яратган нарсаси менинг нурым, нурымдан эса бошқа нарсаларни яратмишдир” ҳадиси бунга ишорат бўлиб, “бе” ҳарфи ҳадисда англатилаётган нурни билдиради. “Латойиф ул-олам” асарида қайд қилинишича, Ибн Арабий ўзининг “Китоб ул-Бе” номли рисоласида “Сўфийлар “Бе” ҳарфи билан илк мавжудликка ишора қиладилар. У борлиқнинг иккинчи мартабасидир. Кўклар, Ер ва иккисининг орасида бўлган барча нарсалар унинг воситасида оёққа турарлар”, – деган фикрни таъкидлаган.

✓ Шарқ шоирлари поэтик маъно ва мантиқ талабларига асосланиб рақамларга мурожаат қилганда, бевосита у ёки бу рақам “чегара”сида анъанавийлашган ҳақиқатларни ҳам инобатга олганлар. Бунини икки рақамдан фойдаланишда ҳам кузатиш мумкин. Дунё ва охират хусусидаги фикр-мулоҳазалар асосан “икки дунё”, “икки жаҳон” иборалари воситасида ифодаланган ва улар кўпинча тазодий характер касб этган. Аҳмад Яссавий дарвешлик маслагини улуғлаб, бунини дарвешларнинг “икки жаҳон”ни ҳам назарга илмасликлари билан асослайди:

*Хирқалари эгнида, кўнглида юз минг аён,
Билингиз икки жаҳон кўзга илмас дарвешлар¹.*

Алишер Навоий шеъриятида ҳам икки рақами кўпгина ўринларда “дунё”, “олам”, “дахр”, “жаҳон”, “кавн” сўзлари билан бирга қўлланилиб, икки дунё – фоний (ўткинчи) ва боқий (абдий) дунё мазмунида ишлатилган. Шоирнинг “Хазойин ул-маоний” ва “Хамса”сида олтимишга яқин ўринда “икки олам” (дахр, жаҳон, дунё, кавн) бирикмаси ишлатилган. Ҳақиқий ишқ соҳиблари,

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1990. 233-бет.

яъни Ҳаққа ошиқ бўлганлар висолга етишиш учун икки дунё ноз-неъматларидан ҳам кечишни афзал билганлар:

*Арз этсаларки, ёр керак ё икки жаҳон,
Ёр айтқумдурур бери, икки жаҳон нари (6/403).*

Икки дунё неъматлари васлга етишиш учун тўсқинлик қилади. Шунинг учун ошиқ бу неъматлардан кўнгил узиши, қалбини Оллоҳ ишқига боғлаши лозим:

*Икки жаҳонни кўрар васл монёи солик,
Мурод ёр эса, ҳам мундину, ҳам андин кеч (6/73).*

Дўст – Оллоҳ ишқи билан яшаган солик – ошиқ икки жаҳон ишларидан, ташвишларидан “фориг” бўлади:

*Хотирим икки жаҳон машғулидин ўлмиш фориг,
Дўст ёди била то кўнглум ўлутбур машғул (6/260).*

Ёки қуйидаги мисраларда ҳам ошиқнинг ишқда барқарор эканлиги, “ёр васлини” истаган лирик қаҳрамонни “икки олам”дан воз кечишга ундаш оҳанглари сезилиб турибди:

*Навоий, гар тиларсен ёр васлин топқасен,
Кеч икки оламдину қўл торт йўқу бордин (4/339).*

Икки олам шоҳлигидан висол лаззати яхшироқдир, шунинг учун висолга бир дам бўлса-да, эришган ошиқ бу шоҳликдан воз кечади:

*Васли бирдамлиқки тушкай иттифоқ,
Икки олам шоҳлигидин яхшироқ (12/37).*

Ёр васлига мушарраф бўлиш учун ошиқ икки оламини бағишлашга тайёр:

*Муяссар эса дўстнинг васли бир дам,
Бериб икки олам, харидорларбиз (5/149).*

Аммо тасаввуфда “икки жаҳон” ёки “икки олам” дейилганда, мақоми нафс ва мақоми сирр тушунилган. Баъзи тасаввуфий манбаларда икки жаҳондан мурод

бақо андар бақо, зоҳир ва ботин, олами мабда ва олами маод, жалол ва жамол, олами ажсоми суфлий ва олами арвоҳи улвий деб ҳам кўрсатилади.

“Қадах” тасаввуфда Оллоҳ ишқи ва муҳаббатининг рамзи саналади. Ишқ йўлига кирган ошиқ “икки жаҳон мулкига” баҳоланган бўлса ҳам, “қадах”ни сипқоришдан манфаатдор. Сокий эса Оллоҳдир:

*Жаҳон гамин чу олур, бер қадахни, эй сокий,
Олурмен, икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг (5/255).*

“Бути хаммор” кўлидан ичилган қадах натижасида лирик қахрамон икки дунёдан кечишни-да ўзига айб билмайди:

*Икки дунёдин агар кечса Навоий айб эмас,
Ҳар қачонким ул бути хаммор элидин ичса қўи (3/220).*

Навоийнинг фикрлари билан Ҳофиз Хоразмий куйидаги байти ҳамоҳанг:

*Майи софийни биза келтуринг, эй сўфийи соф,
Ҳосили икки жаҳонни сиза инъом эталим.*

Лутфий лирик қахрамони эса маъшуқа сочининг ҳар бир “тори”га икки дунёни бағишламоқчи:

*Икки дунёни кўнгул берди сочинг тори учун
Кўрки оз моя била ул не бало суд этти¹.*

Икки рақами билан боғлиқ айрим фикрлар диний қарашларга бориб тақалади. Ислом таълимотига кўра, бир қанча фаришталар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирига маълум бир вазифа юклатилган. Чунончи, инсон оламдан ўтгандан кейин ёруғ дунёдаги ишлари ҳақида сўроқ қилувчи эзгулик фаришталари – Мункар ва Накир тўғрисидаги қарашлар мавжуд. Бобурнинг фарзандлари Ҳумоюн ва Комрон Мирзоларга бағишланган “Эътиқодийа” асарида ана шу фаришталар ҳақида шундай дейилади:

¹ Лутфий. Девон. Тошкент, 1963. 178-бет.

*Иккиси гўр ичидадур сойил,
Шаклу ҳайъатлари бaсe ҳойил:*

*Бири Мункир, бири Накир дурур.
Бори ҳукм илгида асир дурур¹.*

Диний-тасаввуфий адабиёт намуналарида ҳам ана шу икки фаришта тилга олинган мисралар талайгина. Хусусан, Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” асарида шундай байтларга дуч келамиз:

*Етишса сўргали **икки фаришта**
На қилгай бандаи ҳасрат саришта².*

Ёки:

*Гўр ичинда келса **икки сўргувчи**
Анда сан раҳм айла ёлғуз бошима³.*

Ушбу байтларда айнан юқорида зикр этилган икки фариштага ишорат қилинган.

Исломий қарашларга кўра, инсон жасади қабрга кўйилиб, етти қадам юрилгандан кейин уни сўроқ қилиш учун бу фаришталар кириб келади. Яссавийдаги фикрлар ана шу қарашлар ҳақида:

*Малак ул-мавт фармон бирла жоним олса,
Ога-уни, барча йиглаб-куюб ёнса.*

*Етти қадам босқондин сўнг хабар берса,
Мункар, Накир кириб савол сўрар эрмиш⁴.*

Аниқ сон қийматини англатувчи бундай рақамлар сирасига адабиётда кўп ишлатиладиган “икки нур” ифодасини ҳам қўшиш мумкин. Яссавийнинг тўрт халифадан бири бўлган Ҳазрати Усмонга бағишланган бир ҳикматида шундай мисралар бор:

¹ Комрон Мирзо. Девон. Тошкент, 1993. 55-бет.

² Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин. Тошкент, 1991. 39-бет.

³ Сўфи Оллоёр. Кўрсатилган асар. 122-бет.

⁴ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992. 114-бет.

*Муножоти кўҳи Тур, олгонлари икки нур,
Айтганлари барча дур Усмони боҳаёдур¹.*

Бунда халифа Усмоннинг Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)-нинг икки қизларига уйланганига ишора қилинган, шунинг учун ҳам Усмон ибн Аффонга “зуннурайн” – икки нур эгаси номи берилган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ҳам ушбу халифа айнан шундай таъриф билан тилга олинади:

*Ул ҳаё коники нурул-айн эди,
Ўйлаким айнайн зун-нурайн эди...*

*Кимга бергай дастким рабби гафур,
Кулбасига солгай андоқ икки нур (12/24).*

Рақамлар тарихи чуқур ўрганилса, уларга эътибор ёки улардан айримларини муқаддаслаштириш турли халқларда турлича мақсадлар асосида юзага чиққанлигини кўриш мумкин. Масалан, бир рақами қадим Хитой фалсафасида бахтсизлик рамзи саналган бўлса, уч рақами уч асосий қудрат – осмон, ер ва инсон; уч ёруғлик манбаи – қуёш, ой, юлдузни тамсил этган. Христиан динида ҳам “уч”дан кенг фойдаланилган ва у кўп ҳолларда тангри-ота, тангри-ўғил ва тангри-руҳ тушунчасини акс эттирган. Учлик қадимги мифологиянинг асоси саналган. Мифологик вақт – ўтмиш, ҳозир ва келажак; мифологик олам – Кўк, Ер ва Ер ости каби тушунчалар ибтидоий мифология маҳсулидир².

Учни муқаддаслаштириш бадий адабиётда ҳам ўз ифодасини топган. А.И.Бородиннинг фикрига кўра, улуғ италян шоири Алигери Данте (1265-1321) “Илоҳий комедия”сининг уч қисм – Дўзах, Аросат, Жаннатдан иборатлиги, терцина – учлик шаклида ёзилиши ва унда

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1990. 214-бет.

² Жуковская Н.Л. Семантика чисел в калмыцком эпосе «Джангар» // «Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. М., 1980. С. 208.

уч рақамининг изчил қўлланиши бунинг далилидир¹. Озарбайжон олими Заур Гасанов “уч ўғуз”, “уч қарлук”, “уч гурхон” каби бир неча ибораларни келтириб, уч рақами туркий халқларнинг этник бирлигини ифодалашда иштирок этганлигини ёзади². Уч рақами Шарқ халқлари ижодиётида анъанавий бир ҳақиқатларни акс эттирган бўлса-да, ёзма адабиётда диний, фалсафий, мифологик тушунчаларни ифодалашда ундан кенг фойдаланилмаган. Лекин айрим ҳаётий ва инсоний ҳақиқатларга эътибор қаратиш ва буни алоҳида таъкидлаш учун уч рақами ҳам назардан четда қолдирилмаган. Шу жиҳатдан Насимийнинг мана бу мисраларини мисол келтириш мумкин:

*Келур уч нарсадан мардумга озор:
Буларни сен ўзингга қилма санъат.*

*Бири бўҳтон, бири қингирлик этмак,
Бири билмак ҳақиқатни зарофат.*

*Насимий, сен агар аҳли назарсен,
Ўзингга қил бу уч нарсани одат:*

*Бири лутфу карамла яхши ахлоқ,
Бири таҳирлама ҳеч кимни албат.*

*Бу сўзлар хуш насиҳат уқувчига,
Бу уч одат эрур айни саодат.*

Алишер Навоийнинг устози Саййид Ҳасан Ардашер-га бағишланган маснавийсидаги қуйидаги байтларда ҳам уч рақами Хуросон аҳли орасидан вафо кўтарилгач, юз очган ахлоқий таназзулни таъкидлашга хизмат қилдирилган:

Вафо азм айларда бўлмиш магар

¹ Бородин А.И. Кўрсатилган асар. 111-бет.

² Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002. С. 267.

Сахову мурувват анга ҳамсафар.

*Бу уч феъл чиққач ародин тамом,
Яна бўлмиш уч феъл қойиммақом.*

*Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифок,
Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ.*

*Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойгир,
Зиҳе ҳуш элу мулкати дилпазир (3/531).*

Ёзма адабиётда уч рақами яратилган барча нарсаларга нисбатан ҳам қўлланилиб, улар “уч натижа”, “уч фарзанд” каби ифода­лар билан ишлатилади. Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида шундай мисралар бор:

*Чу обоға бу навъ бердинг сифот,
Алар тахтида айладинг уммаҳот.*

*Ато етти-ю, тўрт қилдинг ано,
Натижа уч эттинг булардин яно.*

Байтда тилга олинган “тўрт она” ва “уч натижа”нинг маъносини тушунтириш учун асар насрий баёнида Берунийнинг куйидаги фикрларига эътибор қаратилган: “Осмони фалак икки пояс – экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошқа нуқталар билан кесишганда тўртта тенг бўлган бўлақларга бўлинади. Бўлақларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлақларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири буржни англатади”¹. Бундан чиқадиган хулоса шуки, шоир “етти ато” деганда етти қат осмонни, “тўрт ано” деганда тўрт фаслни, “уч натижа” деганда фасллардаги буржлар – учтадан ўн иккита буржни назарда тутган². Аммо байтдаги “тўрт ано”, “уч

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. V жилд, 1-китоб, Тошкент. 1973. 87-бет.

² Алишер Навоий. Садди Искандарий. Иноят Махсум тайёрлаган насрий баёни қайта ишлаб, нашрга тайёрловчи Мавжуда Ҳамидова. Тошкент, 2006. 426-бет.

натижа” бирикмаларида фаслу буржлар эмас, балки инсон яратилиши учун асос бўлган тўрт унсур ва табиатдаги уч хил яратиклар назарда тутилган десак, хато қилмаган бўламиз. Кейинги байтларда шоир тўрт унсур, уларга хос тўрт мижоз ва табиат ҳамда “уч натижа”нинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, мумтоз шоирлар ижодида учликка бўлган бундай муносабатлар кейинги давр шоирлари назаридан ҳам четда қолмаган. Масалан, XIX аср охирларида маърифатпарвар шоир Фурқат ижодида уч рақами билан боғлиқ бир ажойиб асар яратилган. “Фурқат лирикасининг шоҳ асари”¹ деб баҳоланган “Уч хароботий” таржиъбанд-мусаддаснинг ўн икки бандида “уч” рақами етакчилик қилиб, унда учта ҳамдard дўст ҳақида сўз боради. Шоир уч дўстни “уч хароботий”, “уч аламқаш”, “уч қаландар”, “уч биродар”, “уч мусофир”, “уч адойи”, “уч навоий”, “уч ғарибий”, “уч вафойи”, “уч болоқаш”, “уч муқаддар” ва яна “уч хароботий” дея атайди. Мусаддасда айнан уч дўст номидан фикр юритилиши бу рақамга бўлган анъанавий қараш маҳсулидир.

Уч рақамига қараганда тўрт рақами халқимиз ижтимоий қарашлари, анъаналари ва кундалик турмушида анча кенг қўлланилган. Дунё халқлари мифологиясида оламнинг тузилиши, унинг тўрт томони мавжудлиги, бир ой тўрт ҳафтадан, бир йил тўрт фаслдан иборатлиги, Ойнинг ҳар ойда ўз тусини тўрт марта алмаштириб туриши каби ҳолатлар бу рақамнинг анъанавийлашишига сабаб бўлган².

¹ Мақсуд Шайхзода // Фурқат ҳақида қайдлар. Асарлар. Олти томлик. 5-том. Тошкент, 1973. 89-бет.

² Тўрт рақамининг анъанавийлашувига кўп ҳолатларда унинг астрономик ҳолатлар билан боғликлиги сабаб бўлган. Чунончи, тунги ёритгичимиз Ой бир ойда ўз ҳолатини, тусини тўрт марта ўзгартиради. Ой Қуёш билан бир буржда учрашган даврда қоронғи ярми биз томонда бўлади ва нур кўринмайди. Бу ҳолни мўҳок дейдилар. Қуёшдан қарийб 12 даража узоклашиб, нур олувчи ярмининг бир миқдори кўриниб тур-

Ислом дунёсида ҳам тўрт рақами энг кўп ишлатилувчи рақамлардан биридир. Чунки мусулмонларнинг қарашларича, олам жисмоний жиҳатдан ҳам, руҳоний жиҳатдан ҳам тўрт рақами асосида пайдо бўлган.

Тўрт дўст – чорёр, тўрт муқаддас китоб, тўрт фаришта сингари бирикмаларда бу рақам билан боғлиқ ифодаларни учратиш мумкин.

Чорёр – тўрт дўст Муҳаммад (с.а.в.)нинг издошлари, халифалари бўлиб, Абу Бакр, Умар, Усмон, Алилардир. Булар исломда “Хулафо ар-рошидин” (тўғри йўлдан борувчи халифалар) деб аталган. Бадиий адабиётда ҳамд ва наътлардан кейин одатда ана шу тўрт халифа мадҳи келтирилади. Яссавий талқинича, Абу Бакр “орифликда содик”, Умар “адолатлиғ”, Усмон “динимизнинг одоби, диндорларнинг озоди”, Али эса “айтган сўзи раҳмоний, кўрсанг юзи нуруний” эди.

Тўрт муқаддас китоб тушунчасида Мусо пайғамбарга юборилган Таврот, Довуд пайғамбарга аталган Забур, Исо пайғамбар номига битилган Инжил, Муҳаммад (с.а.в.)га юборилган Қуръон муқаддас китоблари назарда тутилади. Мутасаввифлар фикрига кўра, ҳар бир илоҳий китоб бир маънавий мақомга далолатдир. Инсони комил вужудидан ташқарида бўлмаган бу самовий китоблар солиқ босиб ўтадиган мартабалар, тавҳид мақомларига ишора қилади. Таврот сифатлар тавҳидига, Забур феъллар тавҳидига, Инжил исмлар тавҳидига, Қуръон зот тавҳидига далолат бўлиб, тавҳид сири шу тўрт китобда тўплангандир.

са, уни ҳилол атайдилар. Ой офтоб рўпарасига етиб, унинг нурли ярми бизга қараб турса, уни **бадр** - ўн тўрт кечалик ой саналади. Ой Қуёш рўпарасидан ўтгач, ёруғ ярми бора-бора камайиб, ниҳоят кўринмай қолади. Бу ҳолатга **ижтимоъ** дейдилар. Астрономик кузатишлар ифода этилган асарларда Ойнинг тўрт осмони борлиги ҳам таъкидланади. Булар: Жавзаҳр, Мойил, Ҳомил ва Тадвир. Ўн икки бурж тўрт чоракка ажратилган. Қуёшнинг ана шу чораклардан бирида бўлган муддати йил фасллари саналади (Қаранг: Али Қушчи. Астрономияга онд рисола. Тошкент, 1968. 48-52-бетлар).

*Таврот ила Забурни,
Инжил ила Фурқонни,*

*Булардаги баённи
Жумла вуҷудда билдик, -*

дейди Юнус Эмро.

Ишққа гирифтор бўлган, Ҳақиқий Ишқ ўтида ёнганлар бу илоҳий китобларда Маъшуқи азалнинг ҳусни жамолини кўрганлар. Шунинг учун ҳам Насимий

*Ояти «Саб ул-масоний»дир юзинг,
Тўрт китоби осмонийдир юзинг,
Мусҳафи Ҳақнинг баёнидир юзинг,
Равзаи ҳулднинг нишонидир юзинг¹, -*

дейди.

Ислом таълимотида фаришталар сони анча кўп, деб қаралади. Аммо уларнинг тўрттасига алоҳида-алоҳида вазифалар топширилгандир. Биринчиси Жаброил бўлиб, унга илоҳий хабарларни етказиш, иккинчиси Микоил бўлиб, унга қоинотдаги тартибни назорат қилиб туриш, учинчи фаришта Исрофилга махсус бурғуни чалиб, қиёматдан дарак бериш ва ниҳоят, тўртинчи фаришта Азроилга одамларнинг жонини олиш вазифалари юклатилган.

Маълумки, Оллоҳ васлига етишишга бел боғлаган солик Шариат, Тарикат, Маърифат, Ҳақиқат дея номланган тўрт босқични босиб ўтиши лозим. Бу тўрт босқичнинг ҳар бирида 10 тадан мақом бўлиб, дарвешлик мартабаси ана шу 40 мақомда ниҳоясига етади. Аҳмад Яссавийнинг “Факрнома” асарида “тўрт эшик (қапу)”, 40 мақом ҳақидаги фикрлар илгари сурилган. Бектошийлик тариқатининг асосчиси Хожа Бектоши Валийнинг “Мақолот” асарида ҳам бу мақомлар бирма-бир тилга олинади. Бундай қарашларни тасаввуф шеърятда тез-тез учратамиз. Чунончи, Яссавийнинг бир ҳикматида

¹ Насимий. Рубоийлар. Боку, 1973. 48-бет.

*Шариатда тасжриддур дунёсини тарк этмак,
Тарк этмайин дунёни Ҳақни суйдим демасин.*

*Тариқатда тан жонин тарк этмаги тасжриддур,
Тарк этмайин тан жонин тасжрид бўлдим демасин.*

Ҳақиқатда ҳаромдир бир Худодан ўзгаси:

Андоғ бўлмай ошиқлар дийдор орзу қилмасин, -

сингари фикрлар ифода этилиб, бу тўрт эшикдаги макомлар ҳақида мухтасар маълумот берилган.

Диний қарашларга кўра, Нух тўфонидан кейин рубъи маскун Нух алайҳиссаломнинг уч ўғли – Ёфас, Сом ва Ҳомга бўлиб берилган. Нухнинг уч ўғлидан кейинчалик туркий, форсий ва ҳиндийзабон халқлар тарқалади. Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида бу ҳақда шундай дейилади: “Ва Ёфас ўғлонники, Абу-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи билан сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди”. Навоийнинг

Ким аё тўрт улусқа ворис

Фахр этиб зотингга руҳи Ёфас, -

мисраларида ҳам ана шу “тарих” назарда тутилган.

Шунингдек, Шарқ шеърлятида тўрт мазҳаб, тўрт анҳор, тўрт раҳбар каби ибораларга ҳам тез-тез дуч келинади. Маълумки, мазҳаб – таъқиб этиладиган йўл ва асос демак. Исломдаги тўрт мазҳабдан бири ҳанафий, иккинчиси шофий, учинчиси ҳанбалий ва охиригиси моликий дейилган. Сайри сулук йўлига кирган ошиқлар бу тўрт мазҳабдан бирини қабул қилиш билан бирга улардан ташқарида «Ишқ мазҳаби» ҳам мавжуд, деб билганлар. Улар Ишқни диннинг ўзига хос “мазҳаб”и деб англаганликлари боис ҳам Юнус Эмро “Эй ошиқлар, эй ошиқлар, Ишқ мазҳаби диндур манга”, - дейди. Маккор ва нифоқчи, “жаҳон золи”дан воз кечиш хусусида эса Алишер Навоий шундай хулосани баён этади:

Жаҳон золи ҳам макр этар, ҳам нифоқ,

Ани тўрт мазҳабда қил уч талоқ (4/223).

Бошқа бир ғазалида шоир гўё “тўрт мазҳаб” да ҳам “даҳр золини” “уч талоқ” этишга мушарраф бўлганлигини сўзлайди:

*Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ,
Фард қилди борий мундоқ қадҳудоликдин мени (3/83).*

Баъзан тўрт мазҳаб ўрнида “тўрт гўша” бирикмаси ҳам қўлланилади.

Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида “Тавба қилиб, Ҳаққа ёнган ошиқларга” жаннат ичра тўрт ариқнинг шарбати ато этилиши баён қилинган:

*Тавба қилиб Ҳаққа ёнган ошиқларга
Учмоқ ичра тўрт ариқда шарбати бор¹.*

Қуръони каримда нозил бўлган бир неча оятларда ҳам жаннатдаги ариқларга ишора қилинган. Имом Ғаззолийнинг “Дақойиқ ул-ахбор” асарида ёзилишича, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) меърож кечаси² тўрт ариқни кўрганлар ва уларнинг оқ марвариддан бино бўлган улкан гумбаз ичидан чиқишига, бино деворларида “Бисмиллоҳир Раҳмон ар-Раҳим” сўзлари битилган бўлиб, тўрт ирмоқнинг манбаси шу эканлигига ҳам гувоҳ бўлганлар. “Меърожнома”лардан бирида бу тўғрида ўқиймиз:

*Кўрди сув ирмогин ул мўтабар,
“Мим”и “бисмиллоҳ”дан чиқиб оқар.
Ҳам сут ирмогин кўрди ул Хон,
“Ҳо”и “Оллоҳ”дан оқиб чиқмиш равон.
Ҳам шароб ирмогин кўрди ул Шариф,*

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1990. 99-бет.

² Меърож – луғавий маъноси нарвон, кўкка кўтарилиш маъносида ишлатилади. Муҳаммад (с.а.в.)нинг Арши аълога кўтарилиши. Меърож уч кишига муяссар бўлган. Булар: иккинчи кўкка кўтарилган зот Ҳазрати Исога, тўртинчи кўкка кўтарилган Ҳазрати Идрисга ва ҳеч бир жонлининг оёқ босиши мумкин бўлмаган Арши аълога қадар юксалган Муҳаммад (с.а.в.)га.

*“Мим”и “Раҳмон”дан чиқиб ўлмиш латиф.
Кўрди бол ирмогин ул Мустафо,
Ким “Раҳим” “мим”идин оқар, эй Сафо.
Билди тўрт ирмоқнинг аслини Ҳаким
Қийилди “Бисмиллоҳир Раҳмон ар-Раҳим”¹.*

Тўрт ирмоқ ёки тўрт ариқ ҳақидаги диний фикр-қарашларга асосланиб, баъзи шоирлар инсоннинг реал бир ҳолатини кўрсатишга эришганлар. Мисол тариқасида Навоийнинг мана бу байтини келтириш мумкин:

*Ҳар кўзумдин гоҳ су, гоҳ қон оқар кўюнг аро,
Тўрт ариқ оққан масаллик раъзаи ризвонда су (6/345).*

Тўрт ариқ ёки анҳори арбаъ дейилганда ҳамма вақт ҳам жаннатдаги тўрт ирмоқ, яъни ариқ тушунилмаган. Чунки тасаввуф аҳли бу иборани янги маъно билан бойитган. Уларга кўра, анҳори арбаъ айна пайтда тўрт турли илм мазмунига ҳам эга. Булардан биринчиси касбий илм бўлиб, унинг тимсоли сувдир. Иккинчиси фитрий илм, рамзи эса сут. Учинчиси илми ҳоли сакр, унинг рамзи шаробдир. Тўртинчиси эса илми ҳақиқати завқия бўлиб, унинг тимсоли бол деб қаралган.

Мутасаввиф шоирлар, жумладан, Аҳмад Яссавийнинг шароб таърифидаги ҳикматларининг кўпчилигида илми ҳол сирлари тавсифу талқин қилинган.

Шунингдек, тўрт рақами инсоннинг яратилиши ва мавжудлигига дахлдор ҳақиқат шарҳига ҳам хизмат эттирилган, десак асло хато бўлмайди. Модда оламининг асосини ташкил этувчи тўрт унсур ифодаси айрим ўринларда “тўрт уммахот”, “тўрт она”, “аносири арбаа”, “уммахоти арбаа”, “маводи арбаа” шаклида ишлатилади. Ислоҳ фалсафасига юнон тушунчаларидан кириб келган тўрт унсур тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан иборатдир. Навоийнинг

¹ Оқар М. Турк адабиётида манзум меърожомалар. Анқара, 1987. 284 бет.

Демай етти обоу тўрт уммахот

Ки, хилқат тўни кийди чун коинот, – мисрасида-
ги “тўрт уммахот” бирикмаси орқали инсон яратилиши
учун асос бўлган тўрт унсурга ишора қилинмоқда. Бун-
дай мисолларни шоир шеърлятидан ҳам кўплаб кел-
тириш мумкин. Масалан, маъшуканинг либоси билан
боғлиқ қуйидаги байтда тўрт хил рангда либос кийган
жонон тўрт унсурдан яралган жонга қиёс қилинади:

Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр
Тўрт унсур кисватибур зўйиёким жон кияр (4/132).

Инсон комиллик мартабасига кўтарилиши учун ана
шу тўрт унсур хусусиятларидан халос бўлмоғи лозим.
Юнус Эмронинг бир байтида худди ана шу мақсад
қуйидагича акс эттирилган:

Тарк этурман нор ила хокни, боду парни аслида
Шаш жиҳатдан ман чиқам, бежсон ўлам, бетан ўлам.

Бу сўзлар фанофиллох мақомига юксалиш орзусини
хам ифодалайди. Агар шу орзуга эришилмаса, илоҳий
китобларни ёд билишдан бир натижа чиқмайди. Алишер
Навоий бунга алоҳида урғу бериб, шундай дейди:

Тўрт унсур қайдидин то чимагайсен, нафъ эмас
Осмоний тўрт дафтарни тутайким ёд бил (3/292).

Шоирнинг қуйидаги мисраларида ҳам “фалак сари
оҳанг” айлаш учун тўрт унсур туфайли инсонда пайдо
бўладиган хусусиятлардан (“аносир чоргоҳи”) воз ке-
чиш лозимлиги қайд этилади:

Бадан аносирининг чоргоҳин эт хориж,
Навоиё, десанг айлай фалак сари оҳанг (4/246).

Тасаввуф арбоблари инсоннинг тўрт унсурдан ярати-
лишига доир ақидаларга таяниб, унинг энг муҳим хис-
лат ва ҳаракатларини ёритувчи бир неча “тўрт”ликларни
кашф этишган. Масалан, чор унсур тўрт фаришта-
ни: олов Азроилни, сув Микоилни, шамол Исрофил-

ни, тупроқ Жаброилни тамсил айлайди, деб қаралган. Азроил жон олувчи бўлганидек, оташ тушган жойда ҳаёт нишонаси қолмас. Сув Микоил сингари жонлантирувчидир. Сув оташни сўндиради, олов эса сувни иситади. Шамол Исрофилнинг измидадир. Сув сингари ҳаёт давомийлигига ишорадир. Дунёвий жисмларнинг бошланғичи ҳам, охири ҳам тупроқдир. Жаброил (а.с) нинг мақоми Сидратул мунтаҳо бўлиб, Ҳазрати Одамнинг хилқати учун керакли тупроқнинг заминдан олиш вазифаси дастлаб Жаброил (а.с.)га юклатилганлиги ҳам бу сирга далолатдир.

Тўрт унсурга мувофиқ равишда инсон тўрт рухга соҳиб бўлган: 1.Наботий рух. 2. Жисмоний рух. 3. Ҳайвоний рух. 4. Инсоний рух. Бу тўрт рухга алоқадор тўрт аъзо берилган инсонга: қулоқ, бурун, кўз, оғиз. Бу тўрт аъзо учун тўрт вакил бор: нафси аммора, нафси лаввома, нафси мулҳама, нафси мутмаинна. Ушбу тўрт нафс учун тўрт олам мавжуд: шуҳуд, малакут, жабарут, лохут. Бу тўрт олам сайри учун тўрт малак, яъни қувват яралган: ҳис этиш, ҳидлаш, кўриш, татиш. Бу тўрт қувватдан биринчиси Жаброилни, иккинчиси (ҳид билиш) Исрофилни, кўриш қуввати Микоилни, тотиш қуввати эса Азроилни тамсил этади. Уларнинг барини изофий рух куршаб олгандир. Наботий рух сувга майл айласса, ҳайвоний рух тупроққа, жисмоний рух оловга, инсоний рух эса, асосан, шамолга майл кўрсатади. Қулоқ наботий рухга, бурун ҳайвоний рухга, кўз жисмоний рухга, оғиз инсоний рухга майл кўрсатиши қайд қилинган. Ҳақиқатга оид тўрт нарса – илм, ирода, қудрат ва сўз бўлиб, табиат ва рухлар олами ана шу тўрт нарса асосида майдонга келган, деб қаралади.

— Тасаввуфий адабиётларда тўрт раҳбар ёки тўрт пир сингари ифодалар ҳам учрайди. Бунинг асоси диний қарашларга бориб тақалади. Ривоятларга қараганда, Иброҳим алайҳиссалом Оллоҳ таолога “Эй, парвардигорим, ўликни қандай тирилтирасан? Менга кўрсат”, – деб илтижо қилгандан кейин тўртта гуноҳкор қуш

мисолида бунн кузатиш лозим топилган. Илоҳий амр-га кўра, Иброҳим алайҳиссалом тўрт қушни – товус, қарға, хўроз ва каптарни ўлдириб, патларини юлиб, су-яклари, этларини бўлак-бўлак қилиб, тўрт тоғнинг усти-га қўйиб, уларни чақирганларида тўрттала қуш ҳам қайта тирилиб келганлар. Бу тўрт қушда инсон табиати-да мавжуд бўлган тўрт сифат: товусда – зийнат, қарғада – хирс, хўрозда – шахват ва каптарда – ҳою ҳаво бор-лиги, инсон мужоҳада қиличи билан бу тўрт сифатни йўқотиши мумкинлиги ва ана шунда мангу тирикликка эришишига ишорат қилинган. Юнус Эмронинг “Анал Ҳақ” ғояси талқин қилинган бир шеърида таъкидлани-шича, “Ҳақ шахри”нинг етти дарвозаси бўлиб, улардан тўртинчисини тўрт пир кўриқлаб турармиш. Ва улар “тўрт қуш” – зеб-зийнат тимсоли – товус, хирс рам-зи – қарға, шахват тимсоли – хўроз, кибру ҳаво рам-зи – каптардан кўнгилни муҳофаза этармиш.

— “Миръотул-қулуб” асарида : “Қалби салим бўлмагунча, тариқатга қадам қўйса бўлмас ва ҳар кимса тўрт дарёдан кечса, қалби салим бўлади”, – дейилади. Дунё, халқ, шайтон ва нафс дарёларидан ҳар бирини кечиб ўтиш орқали салим-ликка эришиш мумкин. Бу дарёларни кечиб ўтиш учун кема керак. Дунё дарёси кемаси – зуҳд, озуғи – қаноат, кўргулиги – хорлик, лангари – сабрдир. Халқ дарёси кемаси – ноумид-лик ва узлат, лангари – фироқ, ўтириши – хилват. Шайтон дарёси кемаси – зикр, озуғи – тасбеҳ, лангари – хавфу ражо, ўтириши муҳаббатдир. Нафс дарёси кемаси – очлик ва таш-налик, озуғи – ишқ, ўтириши – шавқ¹.

Солик тўрт нарсга амал қилиши талаб қилинган: оз ейиш, оз ухлаш, оз сўзлаш ва олим билан суҳбат айлаш. Ко-мил инсоннинг эса яна тўрт нарсаси бўлиши лозим: яхши феъл, яхши сўз, яхши ахлоқ ва маърифат. Эркин ва ҳур ко-мил буларга яна тўрт нарса қўшиши жоиз: тарк, узлат, қаноат ва сукут. Эркин ва ҳур олим мавжудотнинг бошидир. Бутун

¹ Сўфий Донишманд. Миръот ул- қулуб. Истанбул, 1997. 49-бет.

мавжудот унинг назари остида эрур. У ҳар бир нарсани ўз ўрнида кўриб, ўз мартабасига мувофиқ тарзда танийди.

Тўрт жавҳар ифодаси қуйидагича талқин қилинади: биринчиси: руҳи аъзам, яъни ҳақиқати Муҳаммадия, иккинчиси: жавҳари ақл, учинчиси: жавҳари нафси куллия, тўртинчиси: жавҳари жисми куллия. Булар шунчаки санок учун айтилган, дейиш бадий ижодда ушбу ҳислат ва фазилатларга эътиборни ҳисобга олмасликдир. Чунки шеърятимизда рақамлар воситасида фалсафий, ирфоний, диний, ҳаётий ҳақиқатларни ифодалашнинг жуда дилбар ва мумтоз намуналари яратилган. Бунга қуйидаги мисралар ҳам ёрқин мисол бўла олади:

Тўрт куннинг қўпу ози била ўтди умр,

Уч фаслу дағи ёзи била ўтди умр,

Гоҳ икки жаҳон ёди била ўтди умр,

Гоҳ битта кўнгул нози била ўтди умр.

Маълумки, ўрта аср Шарқ адабиётида осмондаги бешта ёриткич тимсоллаштирилган. “Қавокиби мутаҳаййира” – ружуъ ва истикомат (сайр) қилувчи бу сайёралар: Миррих – “Осмон аждаҳоси” ёки “Баҳроми фалак” деб аталиб, жанг ва уруш тимсоли, жангчилар ҳомийси; Уторуд – “Фалак қотиби” деб номланган, шоир ва ёзувчилар ҳомийси; Муштарий – фалак қозиси, илоҳий қудрат низомларига кўра жамики мавжудот устидан ҳукм юритувчи; Зухра – осмон чолғучиси, созандаси; Зухал – инсонлар бошига бало-офат ёғдирувчи, иши олдинга кетмасликнинг рамзидир. XIII асрда яратилган “Солнома”да эса ҳафтанинг беш куни ана шу беш сайёрага тааллуқли эканлиги қайд этилган. Чунончи, сешанба – Миррихга, чоршанба – Уторудга, пайшанба – Муштарийга, жума – Зухрага, шанба – Зухалга.

Энг қадимги адабий ёдгорлик саналган “Авесто”да ҳам худди шундай қарашларни учратамиз. Унда айтилишича, қадимги даврда Шарқ халқлари беш кунлик ҳафтадан фойдаланишган ва бу “андаргоҳ” деб юритилган. Андаргоҳ – ҳафтанинг ҳар бир куни Зардуштий

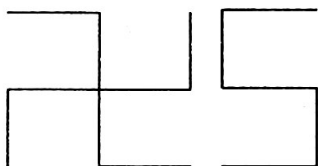
гоҳларининг алоҳида-алоҳида номлари билан аталган. Масалан, биринчи кун Аҳунаванд, иккинчи кун Ушта-
вад, учинчи кун Сипантмада, тўртинчи кун Вухувхштар,
бешинчи кун Ваҳийишвайт. Шуни алоҳида қайд этиш
керакки, маздакийларнинг турли анъана ва эътиқодлари
бешлик билан боғлиқ бўлган. Хусусан, бир кеча-кундуз
беш қисмга бўлинган ва буларнинг ҳар бирига алоҳида
бошлиқ, раҳнамо-ратулар ҳомийлик қилади, деган ту-
шунча мавжуд бўлган: Илоҳ Ҳавм – куёш чиқишидан
чоштгоҳгача, Ратийвина – чоштгоҳдан асргача, Узойи-
рина – асрдан куёш ботгунгача, Ойвисруттрима – шомдан
тун ярмигача, Ушоҳина – тун ярмидан куёш чикқунча
бўлган маҳални кўриқловчи ҳомий саналган. Кун ва тун-
нинг бўлинишига кўра, зардуштийларга беш маҳаллик
ибодат буюрилган (худди исломдагидек) бўлса-да, улар
амалда бир ибодатга иккинчисини қўшган ҳолда уч мар-
та – эрталаб, кундузи ва кечқурун ибодат қилганлар.

Зардуштийларнинг анъанасига кўра, бир кеча-кундузда
беш хил ҳолатда камарбанд боғланган: биринчиси –
уйқудан турганда, иккинчиси – қазои ҳожатдан сўнг, учин-
чи ҳолат – намоздан аввал, тўртинчи ҳолат – иссиқ сувда
танани ювгач, бешинчиси – овқатланишдан аввал.

Ҳар бир ойна беш кундан иборат олти қисмга
бўлишган. “Авесто”да Сатавис, Парвин, Ҳафтурна, Ва-
нанд, Тиштар деб номланган бешта юлдуз қайд этилган-
лигига қараб, осмондаги бешта йирик сайёрага алоҳида
эътибор қаратиш зардуштийлар анъанаси билан боғлиқ,
деган хулосага келиш мумкин. “Авесто”нинг “Яштлар”
қисмида айтилишича, қадимги Шарқ фанида ҳайвонлар
беш гуруҳга бўлинган: 1. Сув ҳайвонлари. 2. Судралув-
чилар. 3. Паррандалар. 4. Эркин фойдали ҳайвонлар. 5.
Ўтловчилар. “Фарвардин” қасидасида шундай жумлалар
бор: “... саодатли Сатавис ёмғир ёғдиргач, сигирлар,
одамлар, сарзаминлар, беш турли жонварлар ва ашаван
мардларга мадад учун гиёҳларни ундиради”¹.

¹ Авесто. Тошкент, 2001. 11-бўлим. 256-бет.

Эзгулик рамзи бўлган Свастика (қадимги санскрит тилида “си” – яхши, “ас” бўлмоқ) билан беш рақами ўртасидаги муштарак жиҳатларни Рустам Обид ўзининг “Си Аснинг сирлари” мақоласида ёритиб беришга ҳаракат қилади¹. Аввало шакл жиҳатдан улар жуда ўхшаш бўлиб, камроқ жойни эгаллаш учун юқоридаги ва пастдаги чизиклар қайрилиб қўйилган.

Свастиканинг “тугалланиш”, “йўқ бўлиш” маънолари бор. Буни беш рақамида ҳам кўриш мумкин. “Беш кунлик дунё”, “Инсоннинг умри беш кунлик” каби ифодаларда тугалланиш, ниҳоясига етиш, ўткинчи каби маъноларни аниқлаймиз. Инсон неча ёшга кириб вафот этмасин, у беш кунлик дунёга келиб-кетган ҳисобланади. Ана шу қарашлар беш рақамининг халқ оғзаки ижодидан ҳам, шеърятдан ҳам эркин ўрин олишига сабаб бўлган. Яссавийнинг

*Беш кунлик нақд умрни қўлдан бериб,
Чора топмай охир бир кун ўлмоқ керак².*

Ёки:

*Беш кун ўтар дунё учун қўлин олса,
Кўриб билиб нафси учун ўтга солса³.*

каби мисраларида шу ҳолатни кўришимиз мумкин:

Алишер Навоий девонларидан олинган қуйидаги байтларда ҳам тугалланиш, ниҳоясига етиш, ўткинчи дунё маънолари бор:

¹ Қаранг: Обид Рустам. Си Аснинг сирлари // Фан ва турмуш. 1990.8-сон. 12-14-бетлар; 9-сон. 14-16-бетлар.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992. 136-бет.

³ Юқоридаги манба. 100-бет.

*Навоийё, бу ўтар олам ичра беш кун қил
Ўзунгни май била машгулу ишқ бирла овут (3/84).*

*Чун ҳумога туъмадур охир бошингда ҳар сўнгак,
Чун ҳумо бошингга беш кун соягустар бўлди, тут
(4/56).*

*Баҳор айёмини беш кун ганимат англа, эй булбул
Ким, мунча сўзу тобинг оташин гул миҳмариндиндур
(4/139).*

*Кеча-кундуз қилма гулбонгингни бас, эй андалиб
Ким, санга беш кун бу гулшан ичра меҳмон бўлди гул
(5/277).*

Бу байтларнинг ҳаммасида дунёнинг фонийлиги, умр қисқа, уни ганимат билиш кераклиги таъкидланган. Лекин шеърӣ мисраларнинг барида «беш кун» ибораси такрорланган бўлса ҳам, гўё у ҳар гал худди шу ўринда топиб, мазмун заруриятига биноан қўлланилгандай таассурот ҳосил қилади.

Ушбу тушунчани англатувчи беш рақамини озарбайжон шоири Насимий ижодида ҳам кузатиш мумкин:

*Сотин бозор этар гулшан қумушу лаълдан, гулдан
Ғанимат билки, беш кундир тамошиси бу бозорнинг.*

Халқимиз турмушида ҳам бу рақам билан боғлиқ одатлар анчагина. Шулардан бири никоҳ маросимидан кейин қайнонанинг янги келин панжаларини қопдаги ун ва супрага уч марта урдириш одатидир. Бу келиннинг қадами қутлуғ, қўли баракали бўлсин, беш кунлик дунё тугамагунча ризқи рўзи узилмасин, деган маънода амалга оширилади. Халқимиз орасида машҳур бўлган анъаналарга назар ташласак, беш рақами билан боғлиқ яна бир қараш эътиборни тортади. Шохимардон пир фарзандларнинг дунёга келишида ва мукаммал инсон бўлиб вояга етишида ҳомийлик қилувчи мададкор ҳисобланади. “Алпомиш” достонида бир неча

йил фарзандсиз юрган Бойбўри ва Бойсари фарзанд тилаб Шоҳимардон пирга мурожаат этадилар. Қирқ кечаю қирқ кундузлик тоат-ибодатдан сўнг Бўйбўрига бир ўғил ва бир қиз, Бойсарига эса бир қиз берилиши маълум қилинади. Орадан тўққиз ой ўтиб дунёга келган Алпомишнинг елкасига Шоҳимардон пирнинг беш панжаси урилган бўлади. Филология фанлари номзоди Т. Ҳайдаров 1978 йил июнь-июль ойларида Водилдаги фольклор-диалектологик экспедицияда Кўли Қуббондаги тоғ қояларида онанинг бешик устида бош эгиб турганлиги, унинг боши устида эса беш панжа шакли борлиги ва бу фақат ҳалол-покиза, ростгўй, биронинг дилини оғритмаган инсонларгагина кўриниши мумкинлигини қайд этади¹. Бу беш панжа ҳам ҳар бир эзгу ишда раҳномолик қилувчи Шоҳимардон пирнинг “тимсоли, хайрли ишларнинг рамзий ифодасидир”.

Ислом динининг амалий маросимларида ҳам беш рақамга алоҳида эътибор берилади. “Аркон ад-дин” деб аталувчи беш асосий талабни бажариш ҳар бир мусулмон учун фарздор. Ҳар куни беш маҳал намоз ўқиш ана шу талаблардан биридир. Намоз мутасаввифларга кўра, кўнгиллардан иккилик ваҳмини қувадиган, Ҳақнинг ҳузурига бошлайдиган меърождир. Намоз Ҳаққа меърож бўлса, Кўнгил – Ҳақнинг маконидир. Шунинг учун ҳам кўнгилларга озор бермаслик, кишилар қалбини ранжитмаслик талаб қилиниб, *Бир кез кўнгил йиқар бўлсанг, ўқиганинг намоз эмас*, – каби мисралар битилган.

Исмоил ал-Бухорийнинг “Ал жомий ас-саҳиҳ” (“Ишонarli тўплам”) асарида келтирилишича, меърожга кўтарилган Расулulloҳ (с.а.в.)га эллик марта намоз ўқиш буюрилган. Мусо алайҳиссаломнинг маслаҳатлари билан пайғамбаримиз уни камайтиришни сўраганлар ва натижада беш маҳал намоз ўқиш ҳар бир мусулмонга фарз қилинган. Бу ҳадис меърожияларда ҳам қайта-

¹ Ҳайдаров Т. Беш панжа сири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003 йил, 21 февраль.

қайта баён этилган. Демак, “намознинг сонини англатувчи рақам қадимий халқ қарашлари асосида анъанавий тарзда”¹ олинмасдан, балки илоҳий низомлар асосида жорий қилингандир.

Шарқ шеърятини синчиклаб кўздан кечирилса, қалб, рух, сир ҳақида сўзламаган, турли кайфият ва ҳолатда шуларга таъриф ва тавсиф бермаган шоирни учратиш жуда қийиндир. Мабодо бунинг сабаби ва асоси ўрганилса, булар бевосита «латоифи хамса» тушунчасига бориб такалиши аёнлашади. Латоифи хамса – беш латифлик: инсонга оид манфуҳ руҳнинг беш таври, деганидир. Бу беш латифликнинг биринчиси – Қалб, иккинчиси – Рух, учинчиси – Сир, тўртинчиси – Хафи ва бешинчиси – Ахфодир. Буларнинг барчаси амр оламига мансуб. Халқ оламига тегишли “нафс” латифаси ҳам бор бўлиб, улар бир-бирининг ичида яширинган. Кейингиси олдингисига нисбатан латифроқдир. Ҳар қайси латифлик пайғамбарлардан бири эришган маънавий ҳақиқатларни акс эттиради. Қалб латифаси ҳазрати Одамга, Рух латифаси ҳазрати Иброҳимга, Сир латифаси ҳазрати Мусога, Хафий латифаси ҳазрати Исога, Ахфо ҳазрати Муҳаммадга нисбат берилган. Бундан ташқари, буларнинг ҳар қайсиси ўзига хос рангга эга: қалб – қирмизи, рух – сариқ, сир – оқ, хафий – қора, ахфо – яшил рангдадир. Демак, латоифи хамсага таяниб, рангларни тасаввур қилиш мумкин бўлганидек, рангларга асосланиб, гап қайси латифлик ва унга хос бўлган қандай ҳолат ва ҳақиқат тўғрисида бораётганлигини ҳам аниқлашга имкон очилади. Шеърят тадқиқи учун бу жуда фойдали бўлиб, тахминий мулоҳаза ва хулосаларнинг олдини тўсишга яқиндан ёрдам беради.

Мусулмонлар орасида тез-тез тилга олинадиган “Оли або” ёки “Аҳли байт” ибораси ҳам шеърятдан ўрин олган. Ҳаёти ўрнатилган ва намуна бўлган бу беш кишининг биринчиси Муҳаммад (с.а.в.), қизлари Биби Фотима, ку-

¹ Жўраев М. “Сехрли” рақамлар сири. Тошкент, 1991. 72-бет.

ёвлари Ҳазрати Али ва уларнинг ўғиллари Ҳасан ҳамда Хусайнлардир. Атоий ғазалларидан бирида ўқиймиз:

*Гарчи рақиби муддаи ҳардам хорижлик қилур,
Ҳамроҳу ҳамдам, ҳиммати оли або бўлсун санга¹.*

“Оли або”ни Муҳаммад пайғамбарнинг энг яқин дўстлари ва ҳақиқий издошлари бўлган тўрт халифа — ҳазрати Абу Бакр, ҳазрати Умар, ҳазрати Усмон ва ҳазрати Али, деб билувчилар ҳам бўлган. Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

*Бўлмагай эрди муяссар «Хамса», яъни панж ганж,
Қилмаса эрди мадад ҳолимга беш оли або, -*

дейди.

Бу фикрни “Агар пайғамбар ва тўрт халифа мададкор бўлмаса, “Хамса” ёзиш менга насиб бўлмасди”, — деган мазмунда ҳам тушуниш мумкин. Лекин “оли або” ибораси аҳли дил, кўнгил одами, кўнгил тилини англовчи маъноларини ҳам ифодалаган. Шунинг учун Навоийнинг эътирофи “Хамса” дostonларини ёзишга таъсир кўрсатган салафларига тегишли дейиш тўғри бўлади, деб ўйлаймиз.

Мумтоз шеъриятимизда олти рақами билан боғлиқ бўлган “олти жиҳат”, “олти тараф”, “олти араз”, “олти кун”, “олти гавҳар” сингари бирикмалар ҳам ишлатилади. Олти жиҳат ёки олти тараф дейилганда одатда, дунё томонлари — шарқ, ғарб, жануб, шимол, юқори ва қуйи томонлар тушунилади. Навоий шеърияти кўздан кечирилганда, “Ҳазойинул маоний” девонида икки ўринда олти жиҳат бирикмаси қўлланилганлиги назарга ташланади. “Наводир уш-шабоб” девонидаги бир ғазалда

*Қайда мумкиндур алифдек чиқмоқ элдин хоссаким,
Кун аро олти жиҳатдин қолмишам андоқки вов, -*
байти бор.

¹ Ҳаёт васфи. Атоий. Тошкент, 1988. 292-бст.

“Фавойид ул-кибар” девонидаги куйидаги байтда “олти жиҳат” бирикмаси айнан дунё томонлари маъносида ишлатилган:

*Адудур олти жиҳатдин манга чу етти фалак,
Не суд ёшим агар олтмиш ва гар етмиш (6/169).*

Олти жиҳат тушунчасини дунё томонлари маъносида ишлатиш шоирнинг дostonларида яққол кўзга ташланади. “Хамса” dostonларида Оллоҳнинг буюк яратувчилик қудрати тилга олинар экан, шоир Қуёш ва Ойни яратган Оллоҳ олти жиҳатга зеб-зийнат бағишлаганини таъкидлайди:

*Бердинг чу жиҳатқа зеб ила фар,
Боши уза тиктинг олти гавҳар.*

Мухаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг меърож воқеалари тасвирланган ўринларда олти жиҳат, олти тараф бирикмалари дунё томонлари маъносида ишлатилган. Масалан, “Фарҳод ва Ширин” dostonидаги:

*Танидин тўрт гавҳар нақши бориб,
Буйи олти жиҳат тўнин чиқориб,* – мисраларда ёки “Садди Искандарий” dostonидаги:

*Не тўрт аслдин кўнглига ёрлиқ,
Не олти тарафдин хабардорлиқ,* – мисраларида “олти жиҳат” ҳамда “олти тараф” бирикмалари орқали Мухаммад пайғамбар (с.а.в.) кўкка кўтарилар эканлар барча моддий нарсалардан халос бўлган ҳолда Оллоҳ васлига мушарраф бўлганликларига ишора қилинади. “Лисон ут-тайр” dostonидаги куйидаги мисраларда коинот мукамаллиги тўрт унсур, олти жиҳат ва етти кўк вобаста-лаги натижаси, деб қаралади:

*Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот –
Нодиру олий асоси коинот.*

Баъзи ўринларда олти рақами инсон ҳаёти учун зарур бўлган олти ашёга ишора қилади. Булар: ҳаво, овқат,

ичимлик, ҳаракат ва дам олиш, уйку ва уйғоқлик, ҳазм ва харж — модда алмашилиши.

*Не ҳавосида бир не хомис ҳам,
Не жиҳотида бир не содис ҳам.*

Қолмайин тўрт жавҳар, олти араз,
Олтию тўртдин бир анга гараз, — мисраларида олти ашёга ишора бор. Тўрт унсурга нисбатан “жавҳар”, олти ашёга нисбатан “араз” сифатлаши қўлланилгани ҳам бежиз эмас, албатта. Чунки тўрт унсур юкорида таъкидланганидек, инсон вужудининг асл моддаларидир, олти ашё эса асл бўлмай, кейинчалик пайдо бўлган хусусиятлардир.

Диний китобларда айтилишича, оламнинг яратилиши олти кунда ниҳоясига етказилган. Биринчи кун ёруғлик, иккинчи кун осмон, учинчи кун ер, денгиз, қуруқликдаги ўсимликлар, тўртинчи кун Қуёш, Ой ва юлдузлар яратилганлиги, бешинчи кун жонивор ва паррандалар, олтинчи кунда эса чорва моллари, судралувчилар ва ёввойи ҳайвонлар ҳамда инсон яратилганлиги қайд этилади. Шуниси эътиборга сазоворки, оламнинг яратилиши хусусидаги бундай қарашлар “Авесто”да ҳам учрар экан. Унда айтилишича, олти хилқат олти кунда эмас, балки йилнинг маълум бир даврларида яратилган бўлиб, бу кунлар байрам (гаҳанбор) сифатида нишонланган. Биринчи гаҳанбор — Майдюзарим. Йилнинг қирқ биринчи ва қирқ бешинчи кунлари. Бу вақтда осмон яратилган. Иккинчи гаҳанбор — Мийдюзам. Ёзнинг ўртаси маъносини билдирувчи бу кунлар йилнинг бир юз биринчи ва бир юз бешинчи кунларига тўғри келади. Бу кунларда сув яратилган. Учинчи гаҳанбор — Патя Шҳим. Ғаллани йиғиб олиш даврига тўғри келувчи бу кунларда замин яратилган. Тўртинчи гаҳанбор — Аёсрим. Уйга қайтмоқ маъноси билдирувчи бу байрам чўпонларнинг уйга қайтишлари муносабати билан ўтказилган. Йилнинг икки юз олтинчи ва икки юз ўнинчи кунларига тўғри келувчи бу кунларда гиёҳлар

яратилган, деб қаралган. Бешинчи гаҳанбор – Майдярим. Қадимги Шарқ тақвимида кўра йилнинг дастлабки етти оий “Буюк саратон”, қолган беш оий “Буюк зими-стон” деб аталган. Ана шу икки фаслнинг ўртасида нишонланган бу байрам кунларида жониворлар яратилган. Олтинчи гаҳанбор – Ҳамаспатмадан. Йилнинг уч юз ол-тмиш – уч юз олтмиш бешинчи кунлари инсон яратил-ган кунлар сифатида байрам қилинади¹.

Мумтоз адабиётимизда энг кўп қўлланилган ва турли-туман маъноларни ифодалашга хизмат эттирил-ган рақамлардан яна бири еттидир. Маълумки, туркий халқларнинг қадимги мифологик ва диний қарашлари ҳамда оғзаки ижодиётида бу рақам жуда муҳим ўрин эгаллаган. Етти рақамининг ёзма адабиётда ишлатилиши ҳам узоқ та-рихга эгадир. «Ўнгин ва Чўйрек битиктошларида, – дейди М.Жўраев, – «йати эран» – етти ўғлон образи қайд этилган. Ёдномалар матнида кетма-кет қўлланилган «етти» рақами ма-тематик миқдордан кўра, кўпроқ рамзий маъно англатаётганга ўхшайди. Аслида Елтимийш хоқонга қарши бош кўтарган ўғуз сардорининг сони бирмунча кўп бўлса-да, улар ёдномада еттита деб талқин қилинаверади»². Бундай ҳолат фақат тур-кий халқлар учун эмас, бошқа халқлар учун ҳам хос бўлган. Олимларнинг маълумот беришларига кўра, арабча «етти» сўзи фақат математик миқдори акс эттирмасдан, айни за-монда кўплик мазмунини ҳам ифодалаган.

Бадий адабиётда “етти фалак” (афлоки сабъа), “етти гарлун” сингари ифодадар кўплаб ишлатилади. Етти фалак дейилганда, Ой, Уторуд, Зухра, Куёш, Миррих, Муштарий, Зухал сайёралари жойлашган фалаклар назарда тугилади. Дунёвий билимлар асосида олиб қарайдиган бўлсак ҳам, диний нуктаи назардан ҳам фалаклар тартиби ва сони ҳақидаги қарашлар деярли бир хилдир.

Зеро, Куръон каримнинг бир қанча оятларида кўкларнинг етти қаватдан иборат эканлиги ҳақида

¹ Каранг: Авесто. Тошкент, 2001. 309-316-бетлар.

² Жўраев М. Кўрсатилган асар. 91-92-бетлар.

(“Кўрмадингизми, Аллоҳ етти осмонни қандай устма-уст қилиб яратди” / Нух, 15; “Етти осмон, Ер ва улардаги бор жонзот Унга тасбеҳ айтур” / Ал-Исро, 44-оят) маълумот берилади¹. Мумтоз адабиётимизда учрайдиган етти кўк, етти фалак, етти гардун ифодалари ҳам ана шу маълумот ва қарашларга асослангандир. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихига назар ташласак, бундай қарашларни илгари суриш анча қадимги даврларга бориб тақалишини сезамиз. XII асрда яратилган “Қутадғу билиг” асари муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарининг муқаддимасида “Етти кавокиб ва ўн икки бурж” деб номланган алоҳида бир боб ажратади ва унда етти фалак ҳамда ўн икки бурж Оллоҳ қудрати билан яратилганлиги, тўрт буржнинг тўрт унсурга алоқадор эканлиги таъкидланади. Асарларнинг муқаддимасида Оллоҳнинг беқиёс қудратини тараннум қилиш мақсадида фалаклар, сайёралар, буржлар ва уларнинг мунтазам ҳаракатларини тасвирлаш анъанага айланганини кўрамиз. Фалакиёт илмидан яхшигина хабардор бўлган Навоий дostonларидан ҳам, лирикасидан ҳам етти рақамининг фалаклар сони билан боғлиқ ҳолда берилишига талайгина мисолларни келтириш мумкин. Хусусан, шоир қитъаларидан бирида шеърӣ асарларининг ҳажми ҳақида маълумот бериб, уларга мартаба белгилар экан, ҳақли равишда уларни етти гардундан паст қўймасликка ҳаракат қилади:

*Навоий шеъри тўққуз байту, ўн бир байт, ўн уч байт
Ки, лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин.*

¹ Етти рақамига бўлган инончларнинг илдизи Қуръони қаримда зикр этилган “Етти само” (Бақара, 29), “Етти денгиз” (Лукмон, 27), “Етти бошок” (Бақара, 261; Юсуф, 46), “Етти дарвоза” (Ҳижр, 44), “Етти кун” (Бақара, 196), “Етти кеча” (Ал-ҳокқа, 7), “Етти йўл” (Муъминун, 17), “Етти озғин сигир, етти семиз сигир” (Юсуф, 46), “Етти йил” (Юсуф, 47) каби оятлардаги етти рақамига боғланади. Зеро, Қуръони қаримда етти рақами 24 марта зикр этилган.

*Буқим албатта етти байтдин ўксук эмас, яъни
Таназул айлай олмас рутба ичра етти гардундин
(5/499).*

Тасаввуф таълимотида етти кўк ёки фалак билан боғлиқ бир қанча еттиликлар яратилган. Масалан, етти фалакка қиёсан инсонда етти сифат борлиги қайд этилади: ҳаёт, илм, сомий(эшитиш), басар (кўриш), қудрат, калом(сўзлаш), ирода сингари сифатларга уммаҳоти асмо номи берилган.

Ал-Қуртубийнинг ёзишича, эскилар «етти кўк», «етти қават ер» таъбирини ёлғиз ер ва кўкнинг табақалари учун эмас, балки малаклар олами, жинлар олами, шайтон, маъдан, ўсимликлар олами, ҳайвонлар ва инсонлар олами мазмунида ҳам татбиқ ва талқин қилганлар¹. Тасаввуф таълимоти ва адабиётида етти рақамига алоҳида эътибор қаратилиб, унинг билан боғлиқ маънолар чегараси тасаввур этиш қийин бўлган даражада кенгайтирилган. Чунончи, вужуднинг ва руҳнинг яратилиш марҳалалари, ернинг табақалари, кўкнинг қаватлари, жаннатнинг даражалари, жаҳаннамнинг қаватлари, «Бисмиллоҳ»нинг ҳарфлари, «Фотиҳа» сурасининг оятлари сони, Қуръоннинг аҳкоми, Каломуллоҳнинг ўқилиш шакллари, унинг маънолари, намоз руқнлари, вожиблари, суннатлари...

Ҳапти олам ва одамнинг яратилишига доир тарихий маълумотлардан бошлайдиган бўлсак, юнон фалсафасини исломлаштирган ва ўзларига «ҳукамо» номини берган файласуфлар яратувчи қудратдан фаол, яъни актив бир қувватнинг туғилишини қабул айлаб, буни «ақли кулл» деганлар. Ақли кулл мунфоил (пассив) бир қувватни майдонга келтирган бўлиб, ана шу икки қувватдан кўклар ва уларнинг жисмлари бўлган етти юлдуз юзага келган. Кўклар ва уларга тенг юлдузлар ҳаракатлари мукамалликка бўлган интилишни ҳосил

¹ Маҳмуд Байроқдор. Тасаввуф ва замонавий илм. Истанбул, 1989. 85-бет.

қилган. Хар юлдузнинг бир фаол ва бир пассив қуввати бўлиб, ундан тўрт унсур — ҳаво, сув, олов ва тупроқ яралган. Етти юлдуз ўрнашган етти кўк еттинчи кўкни эгаллаган ва собиталар ўрин олган буржлар кўки ҳамда уни куршаган, бироқ ичида ҳеч нарса бўлмаган Атлас кўкининг айланиши ила тўрт унсурни майдонга келтирганидек, тўққиз кўк билан тўрт унсурнинг бирлашувидан уч фарзанд — жонсизлик, ўсимлик ва жонлилар дунёси пайдо бўлган. Жонзотлар орасидаги етути эса инсондир. Диний нуқтаи назар бўйича ҳам инсоннинг борлиқ тарзида шаклланиши етти босқични ташкил этган. Буларнинг биринчиси балчик, иккинчиси нутфа, учинчиси қон, тўртинчиси бир парча эт, бешинчиси суяк, олтинчиси лаҳм ва еттинчиси — томирларнинг пайдо бўлиш мартабасидир. Инсон вужуди ана шу мартабаларга етгандан сўнг ояти каримада буюрилганидек, рух уфуриладиган ҳолатга юксалар экан. «Кун» дейилган раҳмоний бир нафас унга ингандан кейин эса у навбатма-навбат мартабаи қаламий, яъни ақлия, мартабаи лавҳий, яъни нафсия, арш ва курси, самовоти сабъа, аносир ва маволидотга етишгач, ниҳоят инсонлик шарафига соҳиб бўларкан¹.

Юлдузлар ҳаракатини текширган олимларнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон, ҳатто ҳайвон, ўсимлик ва маъдан ҳам юлдузларнинг таъсирида улғаяр экан. Сайёраларнинг ҳар бири ҳиссиёт, ахлоқ, табиат ва соғлиққа таъсир ўтказар экан. Ҳатто уларнинг ранг ва хусусиятлари ҳам ўзаро бир-биридан фарқланармиш. Инсон боласи қайси юлдуз таъсири остида бўлса, қисмати ҳам шунга қараб воқея бўлар экан. Қуёшдан юқорида бўлган Зуҳал, Муштарий ва Миррихга нужум аҳли афлоки салосаи улвия, Қуёшдан пастдаги Зухро билан Уторудга афлоки суфлийюн деб ном беришган. Буларнинг бешаласига эса «хамсаи мутаҳаййира» дейилган.

¹ Умар Жайлон. Тасаввуфий шеър шарҳлари. Истанбул, 2000. 223-224-бетлар.

Агар буларга Ой ва Куёш ҳам қўшилса, Сабъаи сайёра ниҳоясига етади, деб ҳисобланган. Бу етти сайёрага «Кавокиби сабъаи сайёра», «Ҳафт ойна» ёки «Ҳафт бону» номлари берилганки, бу хусусда алоҳида дostonларда ҳам баҳс юритилган. Тасаввуфда афлоки сабъа етти сифат мазмунига эга бўлиб, ҳаёт, илм, эшитиш, кўриш, қудрат, калом, ирода эътиборга олинган ва бунга «уммаҳоти асмо» номи берилган. Инсонни комил масаласига келганда, етти кўк тушунчасига тамоман янгича ёндашилиб, унга бутунлай янги рамзий-мажозий мазмун сингдирилган. Азизиддин Насафийнинг ёзишича, инсоннинг ташқи аъзолари – бош, икки қўл, жинсий аъзо ва оёқ етти қилимни англатади. Ўпка, мия, буйрак, юрак, ўт халтаси, жигар ва талоқ сингари ички органлар етти кўкни тамсил этади.

«Ўпка биринчи кўк бўлиб, – дейди Насафий, – Ой фалагини акс эттиради. Чунки Ой буюк оламнинг ўпкаси бўлиб, ҳар икки оламнинг ўртасидан жой олган. Бу фалакда малаклар кўп. Сув ва мўътадил ҳавонинг муваккили бўлмиш малак ўша малакларнинг раҳбари ҳисобланади. Мия – иккинчи кўк. Уторид (Меркурий) фалагининг кўзгусидир. Зеро, Уторид улуг оламнинг миясидир. Бу фалакда ҳам малак бор. Ёзув ва илм таҳлили ила шуғулланиш тадбирини бошқарувчи малак уларнинг сардоридир. Номи – Жаброил. Буйрак учинчи кўк бўлиб, Зухра буюк оламнинг буйраги ҳисобланади. Бу фалакда ҳам малаклар кўп. Севинч, шаҳват, ҳаловат муваккили бўлган малак шу малакларнинг раҳбаридир. Юрак тўртинчи кўк бўлиб, Куёш фалагининг кўзгуси. Зеро, Куёш олами кубронинг юраги. Бундаги малакларнинг раҳнамоси ҳаёт вакили бўлган бир малакдир. Ўт халтаси – бешинчи кўк. У Миррих фалагининг ойнаси. Бундаги малакларнинг йўлбошчиси қаҳр, ғазаб, жазо ва қатл қилиш муваккили бўлган бир малакдир. Жигар олтинчи кўк бўлиб, Муштарий фалагининг ойнасидир. Ундаги малаклар пешвоси ризқ малаги. Олимларга ҳам шу малак

ризиқ улашади. Талоқ — еттинчи кўк. Зухал фалагининг кўзгуси. Азроил шу кўкдаги малаклар раҳбаридир»¹.

Инсон танаси айрим қисмлари ва улар вазифаларининг олам тузилишига, биринчи навбатда етти сайёрага қиёс қилиниши қадимги дунё анъаналарида, хусусан, Птоломей асарларида ҳам учрайди. Унинг фикрича, Зухалга одамнинг ўнг қулоғи, қовуғи, суяклари; Муштарийга туйғулари, ўпкаси, артериялари, уруғи; Миррихга чап қулоғи, буйрағи, веналари; Қуёшга кўзлари, миёси, юрағи, асаблари, барча асосий органлари; Зухрага ҳид билиш органлари, жигари, мускуллари; Уторидга тили ва ўт пуфағи; Ойга таъм билиш, меъдаси, бачадони тўғри келади.

Кейинги антик даврда ўтган Прокл деган бошқа бир мутафаккир инсон танасининг турли қисмларини эмас, балки руҳининг ҳар хил ҳолатларини маълум бир юлдуз иқлими ва сайёра билан боғлаб кўрсатишга уринган. У қўзғалмас юлдузлар инсон ҳаётининг ақл-идроққа тегишли томонларини бошқаради, деб ҳисоблар эди. Зухал мушоҳада ва муҳокама қилиш, Муштарий сиёсий ва социал инстинктларни, Миррих эҳтиросларни, Қуёш идрок этиш қобилятини, Зухра майл-истакларни, Уторид нутқ истейдодини, Ой жинсий инстинктни назорат қилишини қайд этади².

Тасаввуф арбоблари инсон аъзолари билан фалаклар ўртасида ўзаро боғлиқлик кўрганлари сингари сайёралар инсон умрининг муайян даврларида уни тарбия қилишга маъмур эканликларини ҳам таъкидлайдилар. Уларга кўра, Ой инсонни она қорнидалигидан то етти ёшга етгунча тарбия қиларкан. Уторуд инсоннинг 7-14 ёшларида, Зухра 14-21 ёшларида, Қуёш 21-27 ёшларида, Миррих 27-33 ёшларида, Муштарий 33-40 ёшлари орасида, Зухал эса 40 ёшдан то инсон умрининг охиригача уни тарбиялашга маъмурдир.

¹ Насафий. Инсони комил. Тошкент, 73-бет.

² Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск, 1988. С. 97.

Иброҳим Ҳаққийнинг ёзишича, етти юлдуз бу – жаноби Ҳақнинг етти исми ҳамдурки, анфус (нафс)даги ўн икки бурж масобасидаги ўн икки аъзони сайр айлайди. Бу аъзолар икки кўз, юз, оғиз, икки қўл, икки оёқ, икки тизза, тери ва кўкракдир. Икки кўз бир нарсани кўргани ва икки лаб бир оғиз орқали бир сўз сўзлагани учун улар бир, икки қўл ва икки оёқ алоҳида-алоҳида ҳаракат қилганиликларини учун улар иккита бурж ҳисобланади. Бу етти сайёра ҳукмидаги етти исм ўн икки бурж муқобили ўн икки аъзодаги сайрини тамомлаганидан кейин етти сайёра билан ботиний малаклар ила муносабат қурилурки, булар: мутаҳаййила, мутаваҳҳима, мутафаккира, ҳофиза, зокира, мудаббира ва ҳисси муштарай сифатларидир.

Борлиқларнинг яратилиш босқичларига ўхшаб, рухнинг ҳам етти мартабаси бор. Биринчиси – ҳаёти ҳайвония, иккинчиси – руҳи изофийя, учинчиси – ҳаёти сария, тўртинчиси – руҳи касиф, бешинчиси – руҳи латиф, олтинчиси – руҳи алтоф, еттинчиси рух ур-рух. Мутасаввифларнинг эътирофича, рух қуйидаги марҳалаларни босиб ўтади: 1. Тавба. 2. Сабр. 3. Шукр. 4. Хавф. 5. Ражо. 6. Фақр. 7. Зухд. 8. Таваккул. 9. Муҳаббат.

Ислом динида мавжуд қарашларга эътибор берадиган бўлсак, Ҳазрати Одам (а.с) яратилгандан кейин Яратувчининг амри билан бутун махлуқотлар унга сажда қилганлар. Етмиш тилда гапиришни билган Одам алайҳиссалом етти зина босиб фаришталар олдиға ваъз ўқишға чиқади¹. Навоийнинг қуйидаги байтида қайд этилган фикрлар бевосита ана шу қарашлар замирида пайдо бўлган:

*Поя етти зиналиғ тахтингга, етти чарх ўлуб,
Тахтпўшунг зинати тарсий ахтар бўлди тут
(5/55).*

¹ Абул Ҳасан ал-Кисой. Оламнинг аввали ва охири ҳамда пайғамбарлар хусусида // “Ёшлик”, 1990. 10-сон. 34-бет.

Тасаввуф адабиётида комил инсон масаласининг ёритилишини тўғри англаш учун, энг аввало, ана шу ҳақиқатларни ҳам назардан четга қолдирмаслик лозим. Умуман олганда, ўтмиш адабиётимизда, айниқса, тасаввуф адабиётида анча кенг қўлланилган «етти фалак», «етти сайёра», «етти иқлим», «етти дарё», «етти тавр», «етти рух», «етти нишон» сингари ўнлаб ибораларнинг рамзий-мажозий мазмунини тўғри англамасдан туриб, матн таҳлилида кўзланган натижани қўлга киритиш қийиндир. Шулардан баъзиларининг изоҳига диққатни қаратсак:

Юнус Эмро шеърларидан бирида:

*Васфи ҳолин айтар бўлсам вуслат ҳолин билганларга
Етти турли нишон керак ҳақиқатга етганлар, —*

дейди. Бунда нима назарда тутилган? “Вуслат ҳоли” (висолга эришмоқчи бўлганлар)нинг етти аломати нима-лар? Бу саволга аниқ жавоб бериш учун тасаввуфга доир манба ва луғатларга мурожаат этиш зарурияти пайдо бўлади. XVI асрда яшаган Воҳиб Умийй бир шеърда бу нишонлар — аломатлар ҳақида хабар беради:

*Эранлардан сир сўрашга етти турли нишон керак,
Аввал эшик шариатдур қуёш каби аён керак.*

*Оят ила, ҳадис ила англаганга бердим жавоб,
Ундан ўтиб ичкарига лаввомада сайрон керак.*

*Шариатдан, тариқатдан ичкари сир яшийдир,
Оқил анда ориф ўлмас мулҳамада виждон керак.*

*Тўртинчиси мутмаинна Мансур билур бу манзилни,
Эр васлига эришмоққа иқрор этар бир эсон керак.*

*Ихтиёрим қўлда эмас, лозим келди сўзланмоғи
Бешинчиси кароматдур, аён эмас, пинҳон керак.*

*Йўл Эраннинг тавҳидидур, ориф керак англамоққа,
Олтинчиси марзиядир, бунда бурҳон қурбон керак.*

*Еттинчиси софиядир, халққа аён этмак ўлмаз,
Андан кечиб улашмоққа эсон Ҳазратга қурбон керак.*

Демак, юқоридаги мисралардан кўриниб турибдики, бу «етти тавр» – нафснинг аммора, лаввома, мулҳима, мутмаинна каби номлар билан аталган етти мартабасидир. Шунингдек, бухл, хирс, жаҳл, кибр, ҳасад, шахват, ғазаб ҳам ақобати сабаъ – нафси амморанинг етти таври сифатида қайд қилинган.

Шарқ шоирларининг шеърларида яширинган маърифий-руҳоний сирларни кашф этиш ва улар хусусида мулоҳаза юритиш учун албатта юқоридаги каби маълумотларни ҳам билиш лозим. Лекин шунинг ўзи билан ҳам мақсадга етилиш қийин. Чунки етти рақамининг маъно ҳақиқати ва сирлари мазҳаб, тарикат ва таълимотлар ғоявий, мафкуравий талаб ва тушунчаларига қараб ўзгариб борган. Масалан, ҳуруфийлик ақидаларига асосланган шеърларда етти рақами орқали нисбатан бошқача мақсадлар илгари сурилган.

Маълумки, ҳуруфийлик ҳарфларнинг муқаддаслигига таянган ва дунёнинг сир-асрорини араб алифбосини рамзлаштириш йўли билан очишга уринган таълимотдир. Ҳуруфийларга кўра, ҳаётнинг бутун сирлари Куръондаги ҳарфларда, бу ҳарфлар эса инсоннинг юзидадир¹.

Имодиддин Насимий рубойларидан бирида ёзади:

*Кипригинг қошингла зулфингдир етти,
Ер еттиву кўк етти, сан-да етти
Не сабабдан ҳафтанинг оти етти
Бунда ҳикмат бордур – Мусҳаф етти².*

Ушбу «ҳикмат» сирини очиш учун ҳуруфийларнинг фикр-қарашларига мурожаат этиш зарурияти туғилади. Уларнинг ишонч-эътиқоди бўйича инсоннинг юзида етти сиёҳ хат бордир: икки қош, тўрт киприк, бир соч. Инсон шу етти хат билан онадан туғилганлиги боис уларга «она хатлар» дейилган. Бу етти тўрт унсурга

¹ Арасли Ҳ. Имодиддин Насимий. Тошкент, 1973. 76-бет.

² Насимий. Кўрсатилган асар. 143-бет

кўпайтирилса, араб алифбосининг 28 ҳарфини ташкил қилади. Бундан ташқари, «Фотиҳа» сураси Қуръоннинг мағзи бўлиб, етти оятдан иборат. Ушбу сура юздаги етти хатга муқобил эрур, деб эътироф этилган. Насимийнинг қуйидаги байтида ҳам худди шу гоյ илгари сурилган:

*Қошу киприк **етти** бўлди соч ила,
Ҳақ китоби ҳам шу бобдан очилар.*

Бу ерда «Қуръон етти ҳарф устида нозил бўлмиш» деган ҳадисни ҳам хотирлаш лозим. Абдулазиз Даббоғ ушбу ҳадисни шундай шарҳлайди:

«... Расулуллоҳ ҳазратлари зоти шарифларига жаноби Ҳақ тарафидан берилган шундай қувват борки, унинг нурлари етти тармоққа бўлинади. Булар эса етти ҳарф билан ишорат этилган: 1. Нубувват ҳарфи. 2. Рисолат ҳарфи. 3. Одамият ҳарфи. 4. Рух ҳарфи. 5. Илм ҳарфи. 6. Қабз ҳарфи. 7. Баст ҳарфи»¹.

Нубувват ҳарфидан пайдо бўлган оятлар ҳамиша сабрга чорлайди, чунки пайғамбарлар дунёга эмас, Ҳаққа майл этарлар. Рисолат нуридан пайдо бўлган оятлар охират даражалари, охират аҳли мақомлари, савобларини акс эттирган. Рух ҳарфининг аломати Рухнинг доимо Ҳақни мушоҳада айлашидир. Илм ҳарфи билан инган оятлар махлуқотнинг ҳолларини кўрсатиб, жаҳолатни йўқ этади. Қабз ҳарфи билан нозил бўлган оятлар куфр ва зулмат аҳлини иймонга даъват этиб, азоб билан кўркитади. Ҳақ Таолонинг махлуқотларга берган неъматлари баст ҳарфи воситасида ато этилган.

Тасаввуф таълимотида «Анвори сабъа» деб аталган етти ранг тушунчаси ҳам алоҳида мавқега эга. Бу ранглар нафснинг покланиши, бир мартабадан иккинчи мартабага кўтарилишини акс эттирадиган ва солиқнинг ботинида юзага чиқадиган **мовий, сарик, қирмизи, қора, яшил, оқ** ранглар бўлиб, охири **рангсизлик, яъни**

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. Тошкент, 1999. 175-176-бетлар.

нурдир. Нажмиддин Кубронинг бу масаладаги фикр ва талкинлари бошқа тариқат вакиллари, жумладан, хилва-тийлик тариқига мансуб соликларникидан фарқ қилади. Чунончи, зангори ранг соликнинг тавбага юз буриб, ша-рият қонун-қоидаларига қатъиян амал қилиш нишона-си. Сарик ранг қалбда муҳаббат ҳиссининг кўзғалиши, Оллоҳга яқинлик белгиси. Қизил ранг эса руҳнинг юксалиши ва маърифат завқининг очилиши. Оқ ранг-нинг тасарруфи – бу юракдаги покланиш, мусаффо-лик рамзи. Ислоннинг қудрати ва сир-асрорини тамсил этувчи ранг яшиллик ҳисобланади. Кўнгли яшил ранг оғушидаги ошиқ ғайб оламининг гўзалликларига фарқ бўлади. Ҳақдан халққа томон қайтиш ҳолини Нажмид-дин Кубро қора рангда белгилайди. Сайри сулукнинг ниҳоясида руҳ барча ранглардан фориғ бўлиб, якран-глик ҳолатида мақсадга эришади.

Кубронинг таснифи бўйича, оқ ранг ислонни, сарик ранг иймонни, зангори ранг эҳсонни, яшил ранг ишончини, кўк ранг иқон (тўла ишонч)ни, қизил ранг ирфонни, қора ранг ҳаяжонни (ҳайратни) акс эттира-ди. Ранглар билан боғлиқ руҳий ҳолатлар кейинги давр сўфийлари томонидан ҳам ривожлантирилган. Мута-саввиф шоирлар ранглар жилоси ва уларнинг солик руҳиятига таъсирини қаламга олганлар. Бизнингча, Али-шер Навоийнинг:

*Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариг, яшил, -*

матлаъи билан бошланувчи ғазалидаги радиф – **қизил, сариг яшил** сўзлари икки маънога эга бўлиб, ботиний мазмунда **ирфон, иқон** ва **иймонни** тамсил этади.

Сабаъи абхур – етти денгиз дегани. Лекин тасаввуф йўлига кирганлар етти денгиз дейилганда эришили-ши лозим бўлган етти машраб ва етти йўл тўғрисида ўйлаганлар. Булар эса **сакр, важд, барқ, ҳайрат, шухуд, қурб** ва **валояти вужуддан** иборат бўлган¹. Дарёи илми

¹ Умар Жайлон. Тасаввуфий шеър шарҳлари. Истанбул, 2000. 292-бет.

шариат, дарёи илми ибрат, дарёи илми ҳикмат, дарёи илми маърифат, дарёи илми асрор, дарёи илми ҳақиқат, дарёи илми қудрат деб аталувчи етти маъно денгизи ҳам борлиги қайд этиладики, бунда солиқлар зикр кemasи билан муршидларининг кўрсатмалари-ла кечиб, нурлар оламига етишадилар¹.

Тасаввуф адабиётида етти томуғ, яъни етти дўзах тўғрисидаги фикрларга ҳам тез-тез дуч келиш мумкин. Сулаймон Боқирғоний «Меърожнома»сида дейди:

*Сўл ёнига ўғрилди, етти томуғни кўрди,
Ҳар бири гуркаб мавж урса, ўти сачрар эрдиё.
Ҳар бир томуғ ичинда фаришталарни кўрди,
Ўтдин гурзилар олиб, ёндириллар эрдиё.*

*Қаро эрди юзлари, чоғир эди кўзлари,
Ёрим онинг танлари, қордин совуқ эрдиё.
Бир гуруҳни тутубон, ўтдин сандал олибон,
Иринларин кесибон, азоб қилар эрдиё².*

Мусулмонлар орасида етти дўзах ва ундаги жазою азобларга доир фикрлар анча кенг тарқалган. Чунки исломга кўра, дўзах ҳам худди кўкка ўхшаб етти қаватдан иборат бўлиб, биринчисида иккиюзламачи, мунофиқ кишилар, иккинчисида Миср фиръавнлари ва аёнлари, учинчисида даҳрийлар, тўртинчисида афсунгарлар, бешинчисида кофирлар, олтинчисида юлдузпарастлар жазоланар экан. Ниҳоят, сўнгги қаватда адашганлар азобга маҳкум этилиб, олов ёнган қаватлардан фарқли равишда, унда қаттиқ совуқ пайдо бўлармиш. Ҳар бир табаканинг ўз номи бўлиб, улар қуйидагича номланган: Нори жаҳаннам, Лазо, Ҳутамо, Соир, Соқар, Чаҳим, Хавия. Боқирғоний «Меърожнома»сида шунга ҳам ишорат бор. Лекин тариқат аҳли дўзах ва жаҳаннам ишончида диний фикр-мулоҳазалар билан кифояланиб қолмасдан, жаҳаннам ва унинг азобу қийноқларини инсоннинг ўзидан,

¹ Хужвирий. Кашфул маҳжуб. Истанбул, 1996. 158-бет.

² Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Тошкент, 1991. 54-бет.

янада аниқроғи, унинг нафси ҳамда нафсоний хирсларидан ахтарганлар. Қизиғи шундаки, инсоннинг етти аъзоси жаҳаннамнинг етти дарвозасига нозирлик қилиши ай-тилади. Кулоқ, кўз, тил, қўл, қорин, жинсий органлар ва оёқлар ислох этилгандан сўнг жаннатга доир бўладилар. Инсон табиатидаги етти номақбул иллат: кибр, хирс, кин, ғазаб, бухл, шаҳват ва ҳасад жаҳаннамнинг етти табақасига нозирлик қилади, деб қаралган. Ана шунинг учун ҳам адабиётимизнинг бутун тарихи мобайнида бундай иллатлар қаттиқ қораланиб, танқид этиб келинган. Булардан қутулиш ёки уларни бутунлай таслим айлашнинг энг мақбул ва ишончли йўли эса сайри сулук, деб топилганки, бу ҳам етти босқичдан иборат бўлган.

Сулук арабча сўз бўлиб, йўлга кириш, йўлга ту-шиш маъноларини англатади. Бу йўлнинг раҳбар ва раҳнамоси муршид ёки шайхдир. Солик унинг йўл-йўриқлари орқали энг аввало ахлоқни гўзаллаштириб, маънавий йўлчиликни амалга оширган. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад Оллоҳ висолига етишишдир. Сулук давомида бир қанча мақомлар кечиб ўтилиб, бир қанча ҳоллар яшалган. Натижада нафс покланиб, рух камолга етишган. Юнус Эмро солиқни қушга қиёслайди. Табиийки, учиш, яъни парвоз солиқ учун бир мажоздир. Қушнинг парвози «қанот» воситасида бўлганидек, со-ликнинг қўш қаноти ишқ ҳисобланган.

Сайрнинг бошланғичи бўлган сулук нафсоний ву-жуддан илоҳий вужудга, илоҳий исмлардан сифатларга ва зотга барча зиддиятлардан халос бўлиб, Оллоҳ ила Оллоҳда сайр айлаш юксаклигига етишади. Бу ҳам етти босқичда амалга оширилган.

Хуллас, тасаввуф таълимоти ва адабиётида етти рақами алоҳида нуфузга эга бўлиб, бир-биридан қизиқарли, гоҳида мураккаб маъно ва ҳақиқатларни ифодалашга хизмат эттирилган. Шунинг учун улар-нинг юзага чиқиш тарихи, мазмун-моҳиятини яхши ўрганиш тасаввуф масалаларини билишга қанчалик ёрдам берса, тасаввуфий адабиёт намуналарини тадқиқ

ва талкин килишда ҳам шунчалик кўл келади. Бу фикр тўла бўлмаса-да, маълум бир тарзда бошқа бир неча рақамларга, жумладан, саккизга ҳам алоқадордир.

Жунайд Бағдодийнинг эътироф қилишича, тасаввуф саккиз хислатдан бино этилган: 1. Саҳо. 2. Ризо. 3. Сабр. 4. Ишорат. 5. Ғурбат. 6. Суф кийиш. 7. Саёхат. 8. Фақр. Аммо бу хислатлар ўз-ўзидан танланмаган. Зеро, уларнинг ҳар бири бир пайғамбарнинг хос хислати бўлган. Шунинг учун саҳо Ҳазрати Иброҳимга, ризо Исҳоқ пайғамбарга, сабр Ҳазрати Аюбга, ишорат Ҳазрати Закариёга, ғурбат Ҳазрати Яҳёга, суф кийиш Ҳазрати Мусога, саёхат Исо руҳуллоҳга, фақр Муҳаммад алайҳиссаломга оид, деб баҳоланган¹.

Машойихлардан бошқа бирининг хулосасига кўра, маъно оламида анбиё ва авлиёларнинг саккиз фазилатлари жаннатнинг саккиз табақасига тенгдир. Бу мақталган саккиз фазилат эса тавозеъ, қаноат, ризо, иффат, сабр, ҳилм, саҳо ва маърифат эрур.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, саккиз рақами билан боғлиқ тушунчаларнинг аксарияти жаннат аҳлининг саккиз қавмдан иборатлиги ва жаннат дарвозасининг саккизта, деб белгиланишига доир қарашлар билан алоқадордир. Сўфийларнинг фикрича, жаннат зухд мақоми бўлиб, зоҳидларнинг орзусидир ва тарки уқбо туйғуси улар учун хос эмас. Насафийнинг ёзишича, «жаннатнинг саккиз эшиги ҳақидаги сўзлар тўғридир. Булар инсондаги беш туйғу (кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳис килиш, тўқиниш) ва хаёл, фаҳм ҳамда ақлдир. Чунки инсон нимани англаса, шу беш «эшик» орқали англайди. Ақл ана шу етти туйғу билан бирга бўлмаса, улар ақлга бўйсунмай, вужудга тобе бўлса, жаҳаннам эшигига айланурлар. Агар ақл уларга ҳукмини ўтказа олса, ул саккиз ақл йўл-йўриғига биноан иш кўрса, бирданига жаннат эшигига айланурлар»². Яссавийнинг қуйидаги сўзларига эътибор беринг:

¹ Азизиддин Насафий. Инсони комил. Истанбул, 1990. 79-бет.

² Қаранг: Аҳмад Яссавий: ҳаёти, асарлари ва ижоди. Тошкент, 2001. 97-бет.

*Саккизимда саккиз ёндин йўл очилди,
Ҳикмат айт, деб бошларимга нур сочилди¹.*

Йўл – Оллоҳга элтувчи, унга яқинлаштирувчи ҳар бир нарсанинг рамзий номидир. Оллоҳга боғловчи йўллар жуда кўп бўлиб, турк олими Адҳам Жабажи ўғлининг эътирофига кўра, бу ерда йўлнинг саккизта бўлиши саккиз жаннатни кўрсатиш учундир. Аммо бу байт Яссавийнинг ёшлигидаёқ беш асосий туйғу билан бир қаторда, тахайюл, фаҳм ва ақл-идрокда ҳам балоғат касб этганлигидан далолат беради, десак хато қилмаган бўламиз.

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1990. 53-бет.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА РАМЗИЙ РАҚАМЛАР ТАЛҚИНИ

Алишер Навоий ижоди бамисли бир уммон. Шоир ижодини ўрганган сайин ундаги сирларни илғаб ҳайрон бўласиз, ҳар бир сўз, ҳар бир жумла замирида яширинган маъноларни укиб буюк бобокалонимизнинг маҳоратига таҳсинлар ўқийсиз.

Навоий асарлари ўқилганда «бир дам», «бир лаҳза»дан бошлаб «ўн саккиз минг», «етмиш минг», «тўқсон минг», «бир минг бир» каби улкан рақамларга ҳам дуч келинади. Вақтнинг энг кичик бирлиги ҳисобланган дам ва лаҳзаларга тасаввуф аҳлининг алоҳида аҳамият беришлари, бир дам, бир лаҳза, бир нафас, бир он сингари вақт бирликларига катта маъно бағишлашлари Навоий шеъриятида ёрқин кўзга ташланади.

Нафас, дам, он, лаҳза – вақтнинг энг кичик бирлиги. Вақт – ўтмиш, ҳозир ва келажак. У ортга қайтмас ва қайтарилмасдир. Вақт инсон онги, иродаси ва кучкудратига бўйсунмайдиган шафқатсиз қудрат. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳақкул Алишер Навоий шеърияти ҳақида фикр юритар экан, шундай дейди: «Вақтга фақат маънавий-руҳий ҳаракат ва маърифий фаолият ила юзлашиш лозим. Вақт олдидаги масъуллик у билан алоқа ўрнатишнинг ўзига хос «мақом»ларини эгаллашни талаб қилади. Шу маънода тасаввуф аҳлининг фикр-қарашлари ва ҳаётий тажрибалари жуда ибратли. Ибратлиси шундаки, улар вақтнинг энг кичик бирлиги ҳисобланмиш дам ва лаҳзанинг мазмунига алоҳида аҳамият бергандирлар. Шарқнинг кўп буюк санъаткорлари сингари Алишер Навоийнинг Вақтга доир қарашлари, муносабат тарзи

ва ундан кўзда тутган мақсадлари ҳам тасаввуф маслаги билан чуқур алоқадордир»¹.

Дарҳақиқат, бир дам, бир он, бир лаҳза ва фурсатларни қадрлаш, уларнинг зое кетмаслигини ҳис қилиш қалб уйғоклигидан далолат беради. Инсон айни дамни, ҳозир яшаб турган, нафас олаётган фурсатларини қадрлай олсагина нурли ўтмиш ва ёрқин келажакка ҳолис назар ташлай билади.

«Вакт кескир қиличдир. Агар кескир бўлмаганида эди, ҳолдан-ҳолга ўтгунингга қадар сени кутган бўларди. Ҳолбуки, замон ўткир қиличдек ҳаракатланади ва ўз ҳукмини ижро этади»². Нажмиддин Кубронинг «Фавойих ул-жамол» асаридаги ушбу фикрлар «Ибнул-Вакт» – сўфий учун дастурул амалдир. У ўтаётган ҳар бир дамни, фурсат ва лаҳзаларни қадрлайди. Вактни беҳуда сарфламасликка ҳаракат қилади. Агар шундай бўлмаганида Навоийнинг лирик қаҳрамони:

*Маст ўлуб бир дам шабоб айёмини тут муғтанам
Ким, йигитлик дам-бадам ўтмакдадур айём аро-*

дея вактни «муғтанам» тутишга чақирмаган бўлар эди. Аммо гап ғанимат саналган ана шу дамни қандай ва қай ҳолатда ўтказишда. Маълумки, тасаввуфда май, бода, шароб калималари илоҳий ишқ, Оллоҳ муҳаббати маъноларини англатади. Ҳақ ошиғининг май, шароб, бода талаб қилиб соқийга мурожаат этиши илоҳий муҳаббатни қалбда барқарор айлаш ва шу туфайли сархуш бўлишни билдиради. Лаҳза ва фурсатларнинг ғаниматлигини ҳис қилган солиқ ана шу дамларни ишқдан «маст ўлуб» ўтказишни хоҳлайди ва бошқаларни ҳам шунга чорлайди:

*Бир дам аҳбоб била базми сабуҳий тузубон
Чекингиз, дамни ғанимат билибон, бодаи ноб (6/34).*

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф ва Навоий шеърияти ҳақида. // Навоийнинг ижод олами. Тошкент, 2001. 10-бет.

² Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Тошкент, 2004. 157- бет.

Бу истак амалга ошмагач, ошиқ афсус-надоматлар ичида қолади. Даврон унинг тилаги билан «эврулмас»-лигидан шикоят қилиб, ўз армонларини куйидаги тарзда баён айлайди:

Бир қадах май ичмадим сарви гуландомим била,
Бир нафас эврулмади даврон менинг комим била
(5/394).

Ўтиб кетган, яъни мозийга айланган вақтни оркага қайтаришнинг иложи ҳам, имкони ҳам йўқ. Шунинг учун ҳатто чарх ҳам бундай ишни бажаришга кодир эмаслигига икром бўлмоқ керак:

*Айш вақтин бил ганиматким, эрур дам ушбу дам,
Чарх эрмас фавт бўлган вақтни ёндургудек*
(5/234).

Лаҳзалик ҳаяжону кечинмалар, завқу сурур такрорланмаслигини ҳис қилган ошиқ яна бундай қарорга келади:

*Эй Навоий, дам бу дамдур – тут ганимат, бода ич,
Ўзга бир дамга етар- етмаска чун воқиф эмон*
(5/242).

Бир он, бир лаҳза, бир дам ва бир нафасда шундай бир катта мазмун яширинки, уларнинг қуввати ва шу пайтларда эришиладиган илоҳий файзлар такрорланмасдир. Ҳақиқий ошиқ шу боисдан “бир дам”, “бир нафас”и, “бир лаҳза” сингари жуда қисқа фурсатларни қадрлайди ва уларга қандайдир жавобгарлик билан ёндашади. Ҳофиз Хоразмий:

*Не бўла гамгин кўнгулни лутф этиб шод этса дўст,
Банди гамдин бандасин бир лаҳза озод этса дўст¹, -*
дея «бир лаҳза»гина висол онларини истаётган ошиқ холатини акс эттирса, Мавлоно Лутфий:

*Фироқинг тўкти бир дам ичра қоним,
Ажал этса кишига бир замондур, -*

¹ Ҳаёт васфи. Ҳофиз Хоразмий. Тошкент, 1988. 34-бет.

сингари мисраларда фироқда қолган ошиқ бу айрилиққа «бир дам» ҳам чидай олмаслигини ифодалайди. Атоий эса бунга бошқача ёндашади:

*Бир нафасда ўлгай эрдим фурқатингнинг дардидин,
Васл умидидир менга ўлмакни душвор айлаган.*

Алишер Навоий:

*Бир нафасе, эй Масиҳ, бошимга еткил,
Ким, бу нафас бедилингга сўнгги нафасдур, -*

★ дея «бир нафас» жумласига катта маъно бағишлайди. Умуман олганда, тасаввуф арбобларининг Вақтга доир қарашлари диққатга сазовордир. Масалан, Абу Али Даққоқ (вафоти 1015) вақтни киши зехнини ўша онда машғул этувчи ҳол сифатида таърифлайди: «Вақт сен ичида бўлганинг нарсадир. Дунё ила бўлсанг – вақтинг дунё, охиратда эсанг – вақтинг охират, қувончда бўлсанг – вақтинг қувонч, қайғули бўлсанг – вақтинг қайғудир. Шу маънода бир қатор суфийлар тасаввуфни вақт илми, дея таърифлаганлар. Масалан, Жунайд Бағдодийга кўра, тасаввуф вақтни муҳофаза этиш ҳунаридир»¹.

Дам ва фурсат, нафас ва лаҳзанинг сири ва мазмуни ҳолда равшанлашади. Маълум бир вақтда туғилиб, тезда ўтиб кетадиган ҳаяжон, эҳтирос, шавқ, ғайбат, хузур – ҳол ҳисобланади. Тасаввуф таълимотида ҳол инсоннинг иродаси ва ҳаракати туфайли эмас, балки Оллоҳнинг лутфи ила қалбда туғиладиган майл ва кайфиятни англатади. Зеро, «Ҳол ўзига хос қисқа муддатли кайфият, қалбнинг порлаши, чакмоқ чақилгандай ярқираган чароғон нурни туйиш лаззати. У бир лаҳзада пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин»². Модомики шундай экан, унда ана шу лаҳза ва онларни юксак кадрламоқ лозим. Чунки «ҳол маърифати» инсонни бир лаҳза ва бир онларни эъзозлашга, уларга таслим бўлиш,

¹ Кушайрий. Рисолаи Кушайрий. Истанбул, 1991. 252-бет.

² Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Тошкент, 1996. 29-бет.

мозию мустақбал (келажак) ўй-ташвишлари билан эмас, балки ҳозир, айна дам ва фурсат шавқини бой бермасликка чорлайди. Бундай қарашлар шеърятдан ҳам ўрин олган. Масалан, Ҳазрат Али ибни Абу Толиб шундай ёзади:

*Кечди кечмиш, эртаги кундан не суд,
Ҳозиринг роҳатда кечса, бўлгани.*

*Ҳозиринг бу - Вақти ҳолингдир, йигит,
Вақти ҳолинг бу – умрнинг гулиани¹.*

Хужвирийнинг куйидаги сўзлари ҳам шу ҳақда: «Ҳақдан бир ворид (тажаллий) қулнинг қалбига етса ва уни жамъ ҳолига юксалтирса, шунда унинг кашфида на мозий, на мустақбал хотираси қолур. Вақтла ҳол кечмиш ва келажак тушунчасидан озод бўлиб, Ҳақ билан сархуш бўладиган бир ҳолга эришади»². Бу фикрлардан шу нарса англашиладики, илоҳий воридотга етишган ошиқ бу дунёни тамоман унутади.

*Мозий билан мустақбалга сарф айлама умрни
Ҳол аҳли учун ҳеч бири мақсуд эмас, –*

сингари фикрлар «дам бу дам» тушунчаси заминиди юзага келган. Нажмиддин Кубро таъкидлаганларидек: «Ибнул Вақт... ўтмишга ҳам, истикболга ҳам назар ташламас. Чунки унинг мозийга ёки мустақбалга боқмоғи ўтмиш ёхуд келажакни ўйлаб айна ондаги вақтини беҳуда кетказмоғи демакдир»³. Навоийнинг:

*Не мездур, не мустақбал орада, сенсену бу дам,
Не шод ўлмоқдурур ҳар дам узун умрунг ишобидин, –*

деган сўзлари бунинг бир тасдиғидир.

Ҳол Вақт туфайли юзага келадиган ва уни безайдиган бир вориддир. Вужуд учун руҳ нима бўлса, Вақт учун

¹ Ҳазрати Али ибн Абу Толиб. Девон. Тошкент, 2005. 289-бет.

² Хужвирий. Кашфул маҳжуб. Истанбул, 1996. 518-бет.

³ Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Тошкент, 2004. 157-158 бетлар.

ҳам ҳол шуни ифода этади. Вақт соҳиби ҳол соҳиби даражасига кўтарилгач, вақтдаги ўзгаришлар барҳам топади ва у вақтнинг ичида нафас олади. Ҳолдан маҳрум кишининг вақтдан узоқлашуви жоиздир. Ҳол Вақтга бирлашганда эса фақат кунлар эмас, замонлар ҳам вақтга айланиб, ошиқ ўзини ҳар қандай заволадан ҳимоя қила олади. Хужвирийнинг ёзишича, Яъқуб (а.с.) вақт соҳиби бўлганлиги учун баъзан йиғлашдан қил каби тебранса, гоҳо шодликдан сарвга ўхшаб кетган. Иброҳим (а.с.) эса ҳол соҳиби бўлганлиги боис ҳижрондан азоб тортмаган ва висолдан масрур ҳам бўлмаган. Шу маънода ҳол талаб этилганнинг сифати бўлса, вақт талабгорнинг даражасидир.

Бир лаҳза ва бир дамда юзага келадиган ҳол эса турлича. Зеро, «ҳол тасаввуфдаги шундай ғаройиб ҳолат ва хилма-хил маънавий руҳий, психологик ҳодисаки, унинг барча шакл ва кўринишларини номлаш ёки таърифлашга имкон бўлмаган, албатта»¹. Нажмиддин Кубро эътирофига кўра, солиқ унс ва баст ҳолидан баланд кўтарилганда, борлигидан қуш саслари эшитиладиган бир ҳолга етишса, ғайбат ҳолида унинг руҳи куёш, ой ва сайёралар сингари самодаги собит юлдузлар шаклида зуҳур этади².

«Не тонг, келтурса манга ишқ ҳар дам ўзгача ҳол», — дея ишқдан қалбда пайдо бўладиган ҳол — «нашъа-хузун, шодлик-қайғу, ғайбат-ҳаяжон» сингари руҳий кечинмаларнинг хилма-хиллигини таъкидламочи бўлган шоир яна бир ўринда бундай ирфоний файзлар, кечинмаларнинг тез-тез ўзгариши мумкинлигини таъкидлайди:

*Ваҳ, не ҳол ўлғайки, келгач ул бути зебо манга,
Ўзга қилғай ҳол ҳар дам ул қади раъно манга*
(6/14).

¹ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. Тошкент, 1998. 151-бет.

² Нажмиддин Кубро. Кўрсатилган асар. 181-бет.

Ибн Арабий «Раҳмон» сурасидаги «Ҳар кун ул бирор ҳолатда бўлур» сўзларини «Ҳар лаҳза Анинг учун бошқа бир ҳол ва шаън бордур», – дея изохлайди ва Оллоҳнинг тажаллийларига мувофиқ равишда ошиқнинг ҳоли ўша дам, фурсат, алоҳида бир лаҳзаларда ўзгаришини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам Навоий лирик қаҳрамони:

*Тут, эй соқий, манга бир майки, анинг наиҳаси етказ,
Кўнгул беҳол бўлғай, эсонга ҳар дам ўзга ҳол ўлғай, -*

дея эътироф этади. Ҳолнинг жуда тез ўзгариши ошиққа эмас, балки маъшуқа ҳаракатига боғлиқдир:

*Ҳолим ўлмиш ўзгача ҳар дамким, ул ой кўргузур
Лабда гуфтор ўзгача, қоматда рафтор ўзгача
(5/382).*

Демак, ошиқ ҳолининг ўзгариши маъшуканинг “гуфтор”ию “рафтор”и “ҳар дам”да ўзгачалиги билан изохланмоқда. Маъшуқа эса “бир нафас”да жон бахш этувчи Масиҳо, “бир замон” жон оловчи “жаллод”га айланиши мумкин:

*Лаълу ғамзанг бирла баским нуктадон устодсен,
Бир нафас борсен Масиҳо, бир замон жаллодсен.
(3/376)*

Хуллас, Ҳақ ризоси ва севгисига эришган, «кўнгли зариф, руҳи латиф, ахлоқи гўзал, маънавий ҳаёти мукамал» ошиққа «соҳиби ҳол» дейилган. Маърифат аҳлининг икромига кўра, улар икки тоифа. Ҳолига маҳкум, яъни илоҳий тажаллий пайтида ақлу ҳушни тарк айлаган, ўзини тамоман унутадиган солиқ талвин соҳиби дейилади. Ҳолига ҳоким бўлган, яъни ҳар қандай ҳолатда ҳам ақл ҳукмронлигини биринчи ўринга қўядиганлар тамкин вакиллари ҳисобланади. Навоий шеъриятида ҳар иккала ҳол соҳибларининг тимсолини учратиш мумкин. Ёрдан етадиган «дард»ни ҳам, «ғам»ни ҳам ҳуш кутиб оладиган ва ўз ичида яшаётган ҳолдан бошқасига аҳамият бермайдиган

талвин соҳибининг «илоҳий воридот ва раҳмоний тажаллий вақти»даги иккори мана бундай:

*Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур* (4/100).

Унинг бундай ҳолатини кўрган халқда дам кулгу, дам йиғи пайдо бўлади:

*Бул-ажаб йиғлар жунунум ичра кўрким, халқни
Ишқ бир дам йиғлатур ҳолимга, бир дам кулдурур*
(4/108).

Аммо ошиқ учун бу аҳамиятсиз. Чунки у «бехуд»лик орқали боқий умрни қўлга киритади:

*Умри боқий топқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро
Ўзни бехуд, кўзни рухсорингга ҳайрон айласам* (5/307).

Демак он, лаҳза, нафас сингари вақт бирликлари тасаввуфда катта аҳамиятга эга бўлган ва уларга кўп муҳим маъно ҳам юклатилган. Чунки худди шу лаҳзаларда ошиқ илоҳий файзни қўлга киритади. Ишқ ўтида ёнган қалб бир лаҳза бўлса-да, фараҳланади. Шу қисқагина лаҳза ёки нафасда Ҳақ таоло висолига эришилади.

«Оллоҳ истаган кишисига истаган ҳолни берур, истаган ҳолни олур», яъни ҳол Оллоҳ томонидан берилади ва олинади. Ҳоллар фақат бир илоҳий эҳсон бўлиши билан бирга уларнинг яхши ва давомли бўлишига эзгу амал ва ибодатларнинг таъсири бордир. Ҳол соҳиби ҳар томонлама гўзал, маънавиятли ва маърифатли бўлиши лозимлиги талаб қилинади.

Фақат бир эмас, бошқа рақамларга ҳам жуда кенг ва хилма-хил маънолар сингдирилган. Тўққиз рақами ҳам бундан истисно эмас.

Олтойликларнинг қиёмат тасвири берилган қадимий ривоятларидан бирида айтилишича, охир замон бошланиши билан қора ер оловга қопланиб, буюк хоон Ота тангрига қараб, юз бурармиш. У чоғда дунё бузилар, инсон насли маҳв бўлар экан. Фитна ва фасод тарқатувчи

шамол инсонларни ҳаяжонга солармиш. Ҳамма жой теп-текис бўлгач, денгиз тўлқинланиб, унинг туби кўринар ва денгиз қаъридан тўққиз бўлак қора тош чиқар эмиш. Бу тошлар тўққиз жойидан ёрилиб, ҳар тошдан тўққиз чамбарли тўққиз сандиқ пайдо бўлар, ҳар сандиқдан темир қанотли тўққиз киши чиқиб, улардан иккиси сардорлик қилар эмиш. Одамлар роҳат-фароғатдан ажралиб, қаттиқ таҳликага тушармиш. Қуёш ва Ой нурсизланар, қорайиб қолар экан. Дарахтлар илдизидан кўпорилиб, ота боладан, бола ота-онасидан ажралармиш. Демак, қадим замонлардаёқ охир замон манзарасини чизишда тўққиз рақамига суянилган ва шу асосда унинг даҳшатига урғу берилган.

Рус олимаси И.Л.Галинская “Махобхорат” достонидаги тўққиз рақами билан боғлиқ бир метафора ҳақида тўхталиб, “тўққиз дарвозали кўрғон” инсон вужудини, ундаги “аҳоли” эса қадимги ҳинд фалсафасидаги сўнгсизлик ва мавҳумот, янада аниқроғи, руҳни билдиришини қайд этади¹.

Айрим бир фикр, тушунча, нуқтаи назар ё ҳақиқатларни акс эттиришда Навоий ўрни-ўрни билан уч, тўрт, беш, олти, етти рақамларига мурожаат этса-да, тўққиз рақамига нисбатан кенг ва изчил равишда асосланади.

Алишер Навоий ижодида тўққиз рақами билан алоқадор «тўққиз ано», «тўққиз ато», «тўққиз афлюк», «тўққиз аркони давлат», «тўққиз парда», «тўққиз тухфа», «тўққиз хон», «тўққиз қадах», «тўққиз қатла юкунмоқ» каби бирикмаларнинг учраши тасодифий эмас. Навоий рақамлар воситасида бадий образ яратар экан, ҳар бир рақам билан боғлиқ қадимий қарашларга ҳам таянади.

Тўққиз рақами билан боғлиқ маъно шарҳлари қадимда яратилган китобларда ҳам учрайди. Масалан, Махмуд Кошғарий «Девони луғатит турк» асарида туғ сўзига изоҳ бериб шундай ёзади: «Туғ – туғ, байроқ.

¹ Галинская И.Л. Загадки известных книг. М., 1986. С. 13.

Тўққиз туғли хон – тўққиз туғлик хон ёки хоқон. Қарамоғидаги шаҳар ва ўлкалар сони ошиб кетса ҳам, туғ тўққиздан оширилмаган. Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фол қилинган. Бу хон туғлари тўқ сарик рангли шоҳи ёки ипак матодан қилинади. Бу ҳам яхши фол учундир»¹.

Абулғози Баҳодирхон эса турк-мўғул халқлари орасида одатга айланган тўққиз ҳадя (тўққиз от, тўққиз чопон, тўққиз парча бахмал) ҳақида маълумот беради. К.Мустаев “Алпомиш” достони ва “Роланд ҳақида қўшиқ” достонларини бир-бирига қиёсан ўрганар экан, тўққиз рақами ҳақида гапириб, “... тўққиз товоқ ўзбек удумларида никоҳ маросимининг бошланишини билдиради” деган фикрни қайд этади².

Филология фанлари доктори, профессор А.Абдуғафуров «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги «Тийрадур ўйлаким ёруғлиғ анга бермас юз» мисраси билан бошланувчи ғазалдаги тўққиз сўзининг изоҳида «Абушқа»га мурожаат этиб, ундаги шундай фикрларга диққатни жалб этади: «Аммо чиғатой тоифасининг бир одатлари бордурки, у маънойи ашъор учун «Ғаройиб ус-сиғар»да бир байт келур:

*Ғам гизоси орасинда қани туркона аёғ,
Тўра ойини била томса тўқуз, оқса ўтуз.*

Ул одат будурки, суҳбатда қадахдан бир томла (томчи) тўкулса, тўққиз қадах ичурлар, агар бир қадах тўкилса – ўтгуз қадах ичурлар. Ва бу маъни доғи буким, агар баним қадахимдин томила томилса – тўққиз қадах ичайин ва агар тўкилиб оқса – ўтуз қадах ичайин, демакдур. Масту беҳуд бўлгондин киноядур.

*Муганний, бир навое туз, Навоий, нағмае кўргуз,
Аёқчи, томса тут, тўқузки Доройи жаҳон келди –*

¹ Кошғарий М. Девони луғатит турк. III қисм.. Тошкент, 1963. 140-бет.

² Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше». Самарканд, 1995. С.118.

ва яна «Ҳайрат ул-аброр»да олтинчи мақола ҳикояси охирида келур:

*Соқий, адаб шартини омода тут,
Оллима тўқуз юкунуб бода тут.
То ани ич, деб санга мен юз тутай,
Томса тўқуз, оқса худ ўттуз ичай»¹.*

А.Абдуғафуров «Абушқа»даги мисолларга қўшимча равишда «Наводир уш-шабоб» ва «Бадоеъ ул-васат» девонларидаги ғазаллардан ҳам байт ва мисраларни келтиради. Аввало шуни айтиш жоизки, май ва майхўрлик билан алоқадор ўринларда «ўттиз» рақами Навоийгача ҳам қўлланилган. «Девону луғатит турк»даги қуйидаги тўртликка диққат қилайлик:

*Оттиз ічіб қіқралім,
Јоқар қубуб сэкралім.
Арсланлају кокраіlm
Қачті сақінч сэwnnalім.*

Уч қайтадан ичиб, қувнайлик, сакраб-сакраб ўйнайлик, Арслон каби наъра тортайлик, қайғу алам биздан кетди, яйрайлик².

Худди ушбу тўртликдагидек, Навоий сатрларида ҳам «ўттиз ичай» қайта-қайта ўттиз маротаба ичиш маъноси-дан кўра, кўп ичай, маст бўлай мазмунини ифода этади. Шу ўринда ҳақли бир савол пайдо бўлади: нега айнан ўттиз рақами ишлатилмоқда? Бу рақамда бирор сир борми? Бунинг асл “сири”ни билиш учун яна тарихга назар ташлаймиз. Бизнингча, бунда «ўттиз аймоқ ҳоконига» ишорат ҳам борга ўхшайди.

Ласзло Расонийнинг «Тарихда турклик» асарида қайд этилишича, тўққиз ва ўттиз рақамлари турк (тикнуъ)ларнинг аймоқ сонларига тегишлидир. Қопогон ҳоконнинг

¹ Абдуғафуров А. «Тўра ойини била» // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. 2-сон. 23-бет.

² Кошғарий М. Девони луғатит турк. I қисм. Тошкент, 1960. 159-160-бетлар.

қизига оид қабр ёзувида отаси учун «Ўттиз аймақ хоқони» таъбири тилга олинган. Бу ўттиз аймақ икки қавм зумрасидан иборат бўлган:

1. Тўққиз ўғуз* . 2. Ўн икки кўк-турк.

Тўққиз ўғуз зумраси ўн саккиз аймақдан таркиб топган: уйғур, хун, буку, тунгра, найирғу, иска, қалпоқ, қарлуқ, басмил. Уйғурнинг ўзи ҳам тўққиз тармоққа ажралган: яғлоқлар, яғмурқорлар, қурабирлар ва бошқалар. «Шина усу» битигида хоқон улусини ўн уйғур, тўққиз ўғуз номи билан хотирлайди. Тўққиз ўғуз ниҳоятда мутакомил бўлимига кўра қуйидаги унсурлардан ташкил топган: тўққиз тармоқли уйғур аймағи, бир уйғур аймағидан бўлмаган аймақ, саккиз ўғуз аймағи – жами ўн саккиз аймақ. Шарқий кўк-турклар Қопоғон хоқон даврида ўн икки аймақни ташкил этган². Демак тўққиз ва ўттиз рақамларига эътикод қўйишнинг бир сабаби қадимги туркий халқлар тарихи билан боғлиқдир.

Тўққиз рақамининг ўтмишда “машҳур”лиги боисини аниқроқ тасаввур қилиш учун Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобидаги мана бу сўзларга диққат қилиш ҳам ортиқчалик қилмайди: «Ёзишларича, мўғул шўъбаси тўққиз нафардир: Мўғулхон, Қорахон, Ўғузхон, Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Менглихон, Тенгизхон, Элхон. Шу вазҳдан тўққиз рақамига эътибор мўғул фирқаси орасида ривож топади. Мўғулларнинг бундай эътибори таҳқиқига кўра, ҳар мартабада тўққиз саноғидан ортиғини лозим кўрмайдилар»³.

Чингизхон туғининг тўққиз пояли бўлиши, ҳарбий йиғинларда тўққиз саркарданинг иштирок этиши, тархон (хоннинг алоҳида эҳсонига эришган киши)ларнинг тўққиз гуноҳи авф этилиши, тархонлик унвонининг тўққиз авлодгача мерос қолиши, тархоннинг ҳукмдор олдидан тўққиз қадах шароб ичиши ва салтанатдаги ис-

* Ўрхун Энасой ёзма ёдгорликларида ҳам тўққиз ўғуз халқ сифатида бир неча бор тилга олинади.

² Расоний Ласзло. Тарихда турклик. Анкара, 1988. 103-бет.

³ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994. 41-бет.

таган нарсасини тўққизтадан олиши мумкинлиги тўққиз рақамига эътикод қўйишнинг яна бир намунасидир.

Шу ўринда Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ” аса-ридаги бир ҳикояни эслаб ўтиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Унда нақл қилинишича, Ҳусайн Бойкаро Хо-разм вилоятини обод қилиш мақсадида, Хуросондан уч минг хонадонни Хоразмга кўчириш учун буйруқ чиқаради. Бу “мажбурий буйруқ”ни Навоий одамларни ватандан жудо қилиш ва уларни катта қийинчиликларга гирифтор айлаш, деб ҳисоблайди ҳамда подшоҳга “бу ишнинг баҳридан ўтсалар”, дея мурожаат этади.

“Соҳибкирон бу сўзни биринчи галда, – дейди Хон-дамир, – ризолик қулоғи билан тингламади. Шафқатли Амир (яъни Навоий – С.Ж.) бу ҳақда ўн марталаб таъкид қилса ҳам бирор натижа чиқмади. Лекин бошқа бир гал-да журъат қилиб шундай арз қилди: “Ўзингизнинг менга берган фармонингизга биноан, ҳар бир иш ўринсиз воқе бўлса, **тўққиз галга айтишга** ҳақлидурман. Халқни Хоразмга кўчириш масаласида **тўққиз марта арз қилдим**, натижа бермади..”¹. Хуллас, Навоий тўққиз рақамининг «имтиёз» ва «имконият»идан фойдаланиб мақсадга етишади. Бу эса тўққиз рақамига доир анъа-навий қараш Навоий даврида ҳам унутилмаганлигидан далолат беради.

Туркий қавмлар ўртасида ҳурмат-эҳтиром, тавозеъ кўрсатиш мақсадида тўққиз марта таъзим қилиш ҳам одатга айланган. Шунинг учун ҳам Навоий:

*Ётўғончию йиров тузгач ун,
Сен қадаҳ олу тўқуз қотла юкун, –*

деб ёзган эди. Туркий халқлар учун хос бўлган ушбу одатга Навоий “Садди Искандарий” достонида яна тўхталади. Искандар Кашмирда Ферузни шоҳ қилиб кўтаради, йигирма еттита давлат арбобига амалдорлик кийимларини кийгизади, яна кўплаб кишиларга тўн ва

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967. 89-90-бетлар.

нимчалар беради. Инъом олган аркони давлат кўп эмас,
оз эмас, тўққиз марта шоҳга таъзим айлаб, хурмат бажо
келтиради:

*Қилиб зеб албоси Ферузни,
Ҳарам аҳли – моҳи дилафрузни,*

*Келиб қўйдилар бошига тожи зар,
Либоси зар устига заррин камар.*

*Яна уч тўқуз давлат аркониға,
Тўну жузбба бирла анинг ёниға.*

*Ики юзга ҳам деклаю тўн бериб,
Яланг тўн аларча яна ўн бериб.*

*Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ олинда тўқуз юкундурдилар (11/279).*

Навоий шеърлятидаги “тўққиз гунбад”, “тўққиз осмон”, “тўққиз сипехр”, “тўққиз табақ”, “тўққиз торами ахзар”, “тўққиз фалак”, “тўққиз чарх” каби иборалар бевосита осмон жисмлари билан боғлиқ. Фалакиёт илмига доир адабиётларда тўққиз осмон ва уларнинг жойлашиш тартиби хусусида шундай фикрлар қайд этилган:

1-фалакул афлок – осмонлар осмони. Ҳамма осмонни ўз ичига олганлиги учун ҳам буни осмонлар осмони ва “фалаки атлас”¹ деб атайдилар. 2 – буржлар осмони. Бунда турли турғун ёриткичлар жойлашган. 3 – Зухал осмони. 4 – Муштарий осмони. 5 – Миррих осмони. 6 – Қуёш осмони. 7 – Зухра осмони. 8 – Аторуд осмони. 9 – Ой осмони. Осмонларни Ой осмонидан бошлаб санаш машҳур бўлганлиги учун ҳам “Осмонлар осмони” тўққизинчи осмон ҳисобланган².

¹ «Атлас» - нақш урилмаган танга. Бу осмонда ёритгич нақшлари бўлмаганлигидан атлас дейилган.

² Бу ҳақда қаранг: Али Қушчи. Астрономияга оид рисола. Тошкент, 1968. 36-бет.

Навоий даврида астрономия соҳасида жуда кўп изла-нишлар олиб борилган ва юқори натижалар қўлга киритил-ган. Шоир табиий фанлардан ва бу соҳаларда қўлга кири-тилган ютуқлардан бохабар бўлган, албатта. Шунинг учун “шоирнинг дунёни тушунишда табиий фан ютуқларидан фойдаланиши қонуний бир ҳол эди”¹. Қуйидаги байт-нинг иккинчи мисрасида шоир осмон (“гунбад”) ларнинг тўққизта эканлиги, унинг доим айланиб (“гунбади дав-вор”), ҳаракатда бўлишини таъкидлайди:

*Тут қадаҳ даврини ҳушиким, йўқ бажуз саргаишалик,
Даҳр даврида бу тўққуз гунбади даввор эса (6/359).*

Осмон жисмлари, уларнинг ҳаракатлари, жойлашиш ўрни ва бадий адабиётдаги рамзий маъноларига эъти-бор қаратиш шоир ғазалларидан ташқари, дostonларида ҳам учрайди (“Фарҳод ва Ширин” дostonида Фарҳоднинг Салосил кўрғонида осмон жисмлари билан сўзлашгани, “Саъйи сайёр” дostonида Баҳром ва Дилором образлари-нинг сайёраларга нисбат берилишини эсланг).

Қуёшнинг ярим тутилиши – гардиш боғлаши бир байтда ажойиб ташбеҳни юзага келтирган:

*Фитналик тўққуз фалак гирдингда, эсоно, турфадуру
Қим, кўрупуру бир қуёш давринда мундоқ ҳолалар
(3/138).*

Астрономияга оид адабиётларда осмонлар доира шак-лида бўлиб, бир-бирининг атрофидан айланиши қайд этилган. Буни назарда тутган ҳолда шоир шундай дейди:

*Қитоб авроқидек бўлғай мусаттаҳ қолмайин даври
Ғамим тошига бўлса бир нафас тўқуз фалак ҳомил
(3/295).*

Яъни, “менинг ғамим юкини тўққиз фалак бир лаҳза кўтариб турса, ўз доирасини йўқотиб, қитоб варақларидек текис, ясси бўлиб қоларди”. Демак, На-

¹ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. Тошкент, 1997. 175-бет.

войи осмон жисмлари ва уларнинг ҳаракатига нафақат шоир, балки олим назари билан ҳам нигоҳ ташлаган, илмий хулосалар асосида образли фикр юритган.

Рақамлар замирида пинҳон ётган маъно сирларини англаш, уларни аниқлашга уринмаслик баъзан янглиш ва хато хулосалар чиқаришга ҳам йўл очади. Алишер Навоий девонларида шундай байтлар ҳам мавжудки, уларни таҳлил ва талқин этиш, умуман рақамга тегишли ҳар бир ишорат ва фикр устида пухта ўйлаш, тахминга йўл қўйиб бўлмасликни талаб қилади. Улуғ шоир бир ғазалида ёзади:

*Ҳамдинга ҳар кўтаҳ назар ҳам гунгу лол ўлғай магар,
Чунким демиш хайрул башар ул ерда лоухси сано.*

*Жинси башар йўқ оғаҳинг, хуришид хоки дарғаҳинг,
Кўк маҳд аро тифли раҳинг етти атоу тўрт ано (6/7).*

«Сўз бағридаги маърифат» номли китобда мазкур байтлар бундай изоҳланади: «... лоухси сано – мактовнинг чегараси йўқ (Ҳадис). Етти ато – Ҳазрат Одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Довуд, Исо, Муҳаммад Мустафоларга ишора; тўрт ано – Момо Ҳаво, Биби Осиё (Фиръавннинг мўмина хотини), Биби Марям (Ҳазрати Исонинг оналари), Хадичаи Кубро (пайғамбаримизнинг биринчи хотинлари, ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган инсон).

Хайрул башар – пайғамбаримизнинг сифатларидан – луғавий маъноси инсонларнинг энг хайрлиси». Бу изоҳдан кейин шундай хулоса чиқарилади: «Кўринадики, Мир Алишер Навоий ҳам кўчирганимиз ғазалда Ҳақ зоти тўғрисида фикрлаш мумкин эмаслигини таъкидлаб ўтадилар ва буни «бу ҳақда гапирмокчи бўлсалар, етти отамизу тўрт онамиз ҳам бешикдаги гўдакка ўхшаб қоладилар, деб рамзий равишда ифода қиладилар»¹.

¹ Вохидов Р., Нсёматов Ҳ., Махмудов М. Сўз бағридаги маърифат. Тошкент, 2001. 58-59-бетлар.

Тасаввуфда факат «тўрт ано» ҳақида эмас, балки «тўрт ато» – чор падар хусусида ҳам сўз юритилганлиги маълум, албатта. Сўфийлар руҳоний жиҳатдан руҳи Муҳаммадияни, жисмоний томондан Ҳазрати Одамни, расуллик сифатининг илк соҳиби бўлганлиги маъносида Ҳазрати Нухни, биринчи бора мусулмон деб аталганлиги учун ислом нуқтаи назаридан Ҳазрати Иброҳимни ота деб қабул қилганлар. Лекин Навоий байтида қўлланилган «тўрт ано»нинг инсонга алоқаси йўқ. Чунки унда аносири арбаъа – тўрт унсурга ишора қилинган. Бу тўрт унсур харорат, бурудат, рутубат ва юбусат каби тўрт хусусиятни майдонга келтирган. Шулардан қон, балғам, савдо ва сафро юзага чиққан. «Етти ато»дан мақсад эса етти кўкдир. Баъзан етти рақами ўрнида тўққиз ҳам қўлланилган. Исмоил Ҳаққий Бурсавий бу ҳақда ёзади: «Сурати инсонийя тўққиз ота, тўрт она ва уч боладан иборат эрур. Тўққиз отадан мурод – тўққиз кўк фалаги, тўрт онадан мақсад хаво, оташ, сув ва тупрок, яъни тўрт унсур. Уч фарзанддан мурод эса ўсимлик, маъдан ва ҳайвон, яъни маволиди салосадир»¹.

Маҳмуд Шабустарий янада соддарок қилиб, буни бундай тушунтиради: «Инсон ўз суратида зоҳир айлашдан олдин она раҳмида ва ота белида бир катра сувдан иборат эди. Ота-она шу бир катра сувни еган нарсаларидан, яъни ҳайвонот, наботот ва жамодотдан тўплашган. Бу уч борлиққа тўрт унсур она, тўққиз кўк ота эрур, яъни жамодот, наботот ва ҳайвонот тўрт унсур ва тўққиз қат кўкдан пайдо бўлган»². Булар бевосита инсоннинг яратилишига дахлдор мулоҳазалар.

Бу маълумотлардан келиб чиқадиган асосий ва муҳим хулоса шуки, мумтоз шоирларимиз самовий олам, жумладан, етти ёки тўққиз кўк хусусида сўз юритганда ҳамма пайт ҳам жисмоний мавжудликларни эмас, балки инсонга нисбат берилган рамз ва мажоз орқали комил инсон моҳиятини ёритишга қаратилган фикр-мулоҳазаларга ҳам

¹ Умар Жайлон. Ўша асар. 189-бет.

² Шабустарий Маҳмуд. Гулшани роз. Истанбул, 1993. 75-77-бетлар.

диққатни жалб этишган. Бунга эса мавжуд оламда бор ҳамма нарса одамда ҳам бор, комил инсон фақат ердаги эмас, самодаги барча нарсаларни ҳам ўзида жамлаган, деган ишонч кенг йўл очган. Шунинг учун ҳам Навоийнинг юқоридаги мисраларида «етти ато» етти кўкни, «тўрт ано» тўрт унсурни англатади, деган фикрдамиз. Бунга шоирнинг дostonларидан ҳам бир қанча мисраларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Навоий бир неча байтларда «тўққиз ато» («тўққиз ано») тушунчасига диққатни тортади:

*Неким тўққуз аною тўрт атодин фитнаю офат,
Бўлур воқийъ, анга ул офати фаттон эрур ворис*
(6/69).

ёки:

*Ато-онангга раҳмат, эй ўғилким, кўрмамиш сендек
Не ул тўққуз ато, бал не бу тўрт асрағучи доя*
(6/367).

Навоий тўққиз осмон билан алоқадор бўлган фикрларни илгари сулар экан, оламнинг яратилиши, дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги диний қарашларни ҳам четлаб ўтмаган. Диний эътиқодларга кўра, бутун олам ва ундаги барча мавжудотлар буюк меъмор – Оллоҳ томонидан яратилган. Шоир бунга ишора қилиб шундай дейди:

*Сониъиким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини қилди рақам.*

*Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этти фаҳмидин идрокни* (12/7).

яъни, Яратувчи кудрат қалами билан оламни бунёд этди. У тўққиз фалакни айланувчи қилиб яратди ва бунинг сирини ҳеч кимга ошкор қилмади. Шоир девонларидаги ҳамд ғазалларнинг бирида етти кўк ҳам, тўққиз осмон ҳам «илоҳий амр»га тобелиги айтилади:

*Илоҳий амринга маъмур етти торами аъло,
Не етти торами аъло, тўқуз сипеҳри муалло (4/8).*

«Тўққиз сипеҳри муалло» қанчалик юксак ва улуғвор бўлмасин, барибир Ҳақ даргоҳига нисбатан улар кичикдир. Чунки Оллоҳ ҳар нарсадан буюк ва устун:

*Улки тўққиз чарх айвони ўзун кўп кўрди наст,
Чун назар солди бийик даргоҳининг кирёсига
(4/409).*

«Хамса»даги дostonларнинг ҳамд қисмларида, анъанавий наътларда ва умуман, «Меърожнома»ларда фалаклар номи бирма-бир тилга олинади. Шуниси эътиборга молики, меърож ҳодисаси ҳикоя қилинган ўринларда фалакларни санаш Ой осмонидан бошланиб, фалаки сайёра (ҳаракатланувчи)да ниҳоясига етказилса, ҳамдларда, аксинча, фалаки сайёрадан Ой осмонигача санаш тартиби кўзга ташланади. Тасаввуф таълимотига кўра, фалаклар руҳий камолот йўлидаги босқичлардир. Насафий ўзининг «Зубдат ут-ҳақойик» асарида ҳар бир фалак турли тоифадаги кишилар руҳининг манзили эканлигини қайд этади. Унга кўра, 9-осмон, яъни Арш – пайғамбари хотам руҳининг манзили, 8-осмон – улул-азм пайғамбарлар руҳининг манзили, 7-осмон – мурсал пайғамбарлар, 6-осмон – анбиёлар, 5-осмон – авлиёлар, 4-осмон – илми маърифат аҳли, 3-осмон – зоҳидлар, 2-осмон – тақво аҳли, 1-осмон – имонлилар руҳининг манзилidir¹.

Рух ўз Раббисини таниш ва унга интилиш асносида юқорига қараб тараққий этади. Бир пайтлар фалаклар бўйлаб ерга туширилган инсон руҳи «бу йўлни қайтадан босиб ўтиб, аслига қайтиши лозим». Қуръондаги «Улар Оллоҳдан келдилар ва яна Оллоҳга қайтадилар» оятидаги иниш-юксалиш тушунчаларини мутасаввифлар бир доира шаклида изоҳлайдилар. Бу доира икки қисмга ажратилади:

¹ Насафий. Зубдат ут-ҳақойик. Тошкент, 1987. 117-бет.

1. Таназзул мақомлари (қавси нузул).
2. Тараққий мақомлари (қавси уруж).

Таназзул мақомида инсон руҳи юқоридан пастга караб ҳаракатда бўлса, тараққий мақомидаги ҳаракат куйидан юқорига томон бўлади. Бошланғич ва охириги нукта битта бўлиб, у аҳадият мақоми ҳисобланади. Руҳнинг бундай мақом-манзиллардаги сайрини Навоий кўп бора қаламга олган. “Наводир уш-шабоб” девонидан ўрин олган:

*Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнғлум
зор этар,* – байти билан бошланувчи ғазалда “ошиқ руҳи”нинг юқоридан пастга томон ҳаракати тасвирланган бўлса, “Сабъаи сайёр” достонида илоҳий висолга етишган инсон ҳаракати пастдан юқорига йўналган. Бундай тасвири “Хамса” асарининг бошқа дostonларида ҳам кўриш мумкин. Навоий асарларида тўққиз ёки етти фалакнинг икки хил тартибда берилиши тасодиф эмас, албатта. Бу тасаввуф таълимотида мавжуд бўлган нузул ва уруж тушунчалари билан боғлиқ¹, яъни бундан фалаклар аслиятдан ажралиш, узоқлашиш рамзи ёки узоқлаштирувчи поғоналар ҳамда, аксинча, аслиятга яқинлаштирувчи босқичлар, мақомлар рамзи эканлиги ойдинлашади.

Алишер Навоий дунё ва ҳаёт ҳақиқатларини образли тарзда ифода қилганлиги боис рақамларга ҳам, биринчи навбатда, образли фикрнинг бир воситаси ёки “унсури” сифатида мурожаат этган. Шунинг учун мутафаккир шоир рақамлар асосида ифодаланган маъноларни, бир томондан, янгиликлар билан бойитган, иккинчи томондан, уларнинг чиройли, таъсирли ва ибратли тасвирларини яратишга эришган.

¹ Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тошкент, 1999. 10-22- бетлар.

Навоийнинг рақамларга муносабати ва уларнинг рамзий-мажозий моҳиятини кашф этишдаги маҳорати, хусусан, бир, етти, тўққиз каби рақамлардан фойдаланишда яққол намоён бўлган эди. Бу рақамлар замиридаги маънолар улуғ санъаткор диний, тарихий, фалсафий билимининг кенг ва чуқурлигидан ҳам далолат беради. Аммо шоир шеърда қайси рақамга мурожаат этмасин, албатта, унга сингдирилган мазмуннинг илмий замини ва асосини назардан қочирмаган. Бу гап «ўн саккиз минг олам» тушунчасига ҳам тегишлидир. Биз бунга алоҳида тўхталишни лозим топдик.

РАҚАМ СЕМАНТИКАСИ ВА ТАСВИР МУТАНОСИБЛИГИ

Шеърнинг мазмун ва шакл компонентлари ҳамда уларнинг ўзаро алоқаси ҳақида мумтоз шоирларимиз жуда кўп мулоҳазаларни баён этиб кетишган. Бу мулоҳазаларнинг аксариятида шаклга нисбатан шеърда мазмун устун бўлиши зарурлигига қайта-қайта эътибор қаратилган. Масалан, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, айниқса, Алишер Навоийнинг шеърда шакл мукаммаллиги ва мазмун гўзаллигининг бирлиги тўғрисидаги фикр ва ҳулосалари ҳанузгача ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Шарқ поэтикасига доир асарларда қайд қилинишича, шеърнинг луғавий маъноси «билмак», яъни шуур айлаш, истилоҳий маънода эса «шеър» вазнли, қофияли ва образли каломдир. Калом ҳам фикр англатиш ва алмашиш, ҳам маълум мақсадда сўзларнинг бир жойга жамланишидир.

«Шеър вазнсиз бўлмаганидек, фақат қофиянинг ўзи билан ҳам шеър яралмайди, шеър учун буларнинг ҳар иккиси ҳам зарур. Лекин шеърда маъно бўлмаса, унинг жони ҳам йўқдир. Санъатлар шеърнинг беағидир, холос»¹. Демак, вазн, қофия, образ, мажоз, қиёслар сингари бадий санъатлар ҳам шеърнинг «жони» ҳисобланган мазмун ва маънонинг жонли, таъсирли ифодаланиши учун зарурий воситалардир.

Маълумки, анъанавий мавзуларда қалам тебратган классик шоирлар бадий ижод жараёнида таассурот ва илҳомга суянишдан аввал илмга таянганлар. Улар вазн, қофия назариясини қанчалик пухта ўзлаштирсалар, бадий санъатлардан баҳс юритилган илм тармоғини ҳам ўшанча чуқур эгаллашган². Бу

¹ Ваҳид Табризи. Жамъен мухтасар. М., 1959. 36-бет.

² Бу ҳақда қараг: А.Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. Тошкент, 1981; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002.

эса баъзи машҳур санъаткорларнинг шеърининг ўзига хослиги, бадийлиги билан бир қаторда унинг илмийлиги тўғрисида сўзлашларига ҳам йўл очган. Фузулий шеърининг поэтикасини тадқиқ этган олим Собир Алиевнинг хулосасига кўра, «шоирлик билан олимлик Фузулий шахсиятида ва ижодиётида бирлашмишдир... Бадий услуб ила илмий услуб унинг асарларида ваҳдат ҳолида зухурланган. Шоир Фузулий шеърининг олимдир, олим Фузулий эса илмий мулоҳазаларида шоирдир»¹. Дарҳақиқат, Фузулийнинг устозлари, жумладан, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ҳам илм ва назмни шеърининг ажралмас унсурлари деб ҳисоблашган. Шунингдек, «илмсиз шеър асоси йўқ девор эрур, асоссиз девор безътибор бўлур», деб билишган.

Рақамларнинг ҳақиқатлари билан қизиқиш, уларнинг рамзий-мажозий маъноларини шеърда ифодалаш тажрибаси ҳам илмсиз амалга ошмаган, албатта. Аммо мумтоз поэтика қонун-қоидалари ва талабларига риоя қилмасдан у ёки бу рақамга дахлдор мазмунни таъсирли шаклда тасвирлашнинг ҳам иложи йўқдир. Зеро, бадий санъат асосида маънонинг умуман бир ифода ёки тасвири тўғрисида эмас, балки унинг қандай тасвирланиши хусусида қаноат ҳосил қилиш керак. Мумтоз шоирларимиз ижодиётида рақам сирларини ёритишда ҳам, рақамга таяниб ишқий ҳолат, кайфият ёки ҳақиқатларни ўзига хос ранг ва манзаралари билан гавдалантириб беришда ҳам *талмех*, *тазод*, *муболага*, *ружусу* каби ўнлаб бадий санъатлардан унумли фойдаланилган. Лекин биз ушбу масалага тўхталишдан олдин бир жиҳатни қайд этиб ўтишни лозим деб билдик. Агар рақам тадбири нуктаи назаридан мумтоз шоирлар тажрибаларига диққат қилинса, улар рақамлардан у ёки бу мавзу, маълум бир тушунча ва ҳақиқатга доир мазмунни таъкидлаш усули сифатида фойдаланганликларига ҳам

№1-6; Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. Тошкент, 1972; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. 1972; Исҳоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970-1973.

¹ Алиев С. Фузулий поэтикаси. Баку, 1985. 15-бет.

ишонч ҳосил қиламиз. Навоийнинг қуйидаги байтларига эътибор қаратинг:

*Замон аҳлин вафосиз дебки, қилдим дostonлар сабт,
Навоий бир кишида гар вафо топсанг сўроғ ўртай*
(4/444).

Ушбу байтда замона аҳлининг вафосизлиги, ҳеч кимда ваъдага вафо қилиш фазилатининг топилмаслиги айнан бир рақами орқали ифода этилади. Қуйидаги байтда ҳам «бир фатири хом» бирикмаси орқали мол-дунёга ружу қўймаслик, нафсоний ҳою-ҳавасларга берилмасликка даъват бор:

*Бўлма кун қурсин тилаб афлокдек саргаштаким,
Бир фатири хом ила осон ўтар ҳар кун маош*
(4/187).

Аслида бундай усул дастлаб халқ оғзаки шеърлятида жорий қилинган. Форс-тожик тилида яратилган мана бу тўртликка диққат этайлик:

*Се бор бигуфтам, ки себ ор ба ман,
Аз боги латофатат ду себ ор ба ман.*

*Се бор бигуфтаму наёварди себ
Ин ваъда хилофи карда се бар ба ман¹.*

Мазмуни:

*Уч бора айтдимки, олма келтир менга,
Латофат богингдан икки олма келтир менга.*

*Уч бора айтсам ҳам олма келтирмадинг,
Уч бора ваъдага вафо этмадинг менга.*

Ишқий мазмундаги ушбу рубоий ҳаракатини гўё уч рақами белгилаб тургандай. Айни пайтда «се бор» – «уч маротаба» иборасининг қайта-қайта тилга олинishi ҳам

¹ Ҳабибов А. Рубоёти халқи ва китоби. Душанбе, 1981. 138-бет.

ошиқ, ҳам маъшуқа кайфиятини ёритиб беради. Бундан ташқари, у тажнис санъатини ишлатишга ҳам йўл очган.

Рақамлар воситасида маънони таъкидлаш ёки унга урғу бериш усулидан ислом адабиётининг дастлабки даврларидаёқ фойдаланилганлигини араб тилида ёзилган шеърлар ҳам тасдиқлайди. Эски даврларда ўн рақамига уйғунлик, мукаммаллик тимсоли деб қаралган. Шу тушунчага таяниб айрим шоирлар комил инсон ҳақидаги фикрлар баёнида ўн рақамига таянганлар. Бунга бир мисол сифатида Ҳазрати Алининг куйидаги байтларини келтириш мумкин:

*Жаҳон бойликлари ичра киши хулқига зийнатдир:
Бири дини илоҳий ул, бири ақлу фаросатдир.*

*Учинчи давлатинг – илминг, кейин, тўртинчиси – ҳилминг,
Саҳо бешинчиси, олтинчиси – эҳсони неъматдир.*

*Эрур еттинчиси лутф, саккизинчиси сабр ила бардош,
Шукрдир тўққизинчи, сўнг ўнинчи меҳру ҳимматдир¹.*

Навоийнинг куйидаги байтларида ҳам комиллик даражаси ўн рақами билан белгилангандек таассурот қолдиради:

*Ўн ёри жавоҳири нафойис,
Зоҳир қилиб ул баданга ўн ҳис.*

*Ул тўртки динга келиб носир,
Бу руҳ тани учун аносир.*

*Ул руҳу ҳавосу тўрт унсур
Қим ақлга солдилар таҳайюр (9/20).*

Мана бу рубоийда эса юракни ойнадай покиза айлаш учун ўн ёмон хулқдан қутулишга даъват этилган:

¹ Ҳазрати Али ибн Абу Толиб. Девон. Тошкент, 2005. 286-287-бетлар.

*Хоҳи, ки шавад дили ту чун оина,
Даҳ чиз бурун кун аз даруни сина.*

*Хирсу аламу ғазаб, дуругу ғайбат,
Бухлу ҳасаду риёву кибру кина¹.*

Мазмуни:

*Агар дилинг ойнадек (соф) бўлишини хоҳласанг
Кўнглингни ўн нарсадан тоза тут:*

*Хирс, алам, ғазаб, ёлгон, ғийбат,
Хасислик, ҳасад, риё, кибр ва гина-кудурад.*

Айрим ўринларда рақамларни кетма-кет келтириш ўйли билан фикр ривожлантирилади:

*Эй Навоий, сўз ила онча гуҳар сочтингким,
Баҳру кон кирди қора ерга сенинг қилкингдин.*

*Бирига, ё ўнига, ё юзига, ё мингига,
Дегай эл найлагай ортуғ эса эллик мингдин
(5/499).*

Давр ва замон бедодлигидан шикоят оҳанглари эшитилиб турган қуйидаги байтда ҳам рақамлар асосий рол ўйнайди:

*Навоий, қилма айб афғону фарёдимики, даврондин
Не бир фарёду ўн афгонки, юз фарёду минг афгон
(5/319).*

Энди бевосита бадий санъатларга эътиборни қаратадиган бўлсак, аввало рақамлар воситасида ҳосил қилинган муболағага тўхталишга тўғри келади. Алишер Навоий «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларидан бирида ёзади:

Ҳажр ўқидинким эрур бағрим аро юз минг тешиқ,

¹ Ҳабибов А. Кўрсатилган асар. 10-бет.

Ҳар тешук бир кўздурурким, ҳолима ҳайрон эрур
(3/139).

Бунда «ҳажр ўқи»дан бағри тилинган ошиқнинг ҳолати муболаға усулида шарҳланган. Бироқ ҳолатнинг қийноқли ва оғирлигини «юз минг тешук» иборасисиз тасаввур этиб бўлмайди. Иккинчи мисрада «юз минг тешук»ка яқин бир маъно юкланади, яъни улар «ҳажр ўқи» зарбидан пайдо бўлган (эҳтимол, улар ўнтадир, юзтадир ёки кўпроқдир) оддий тешиқ эмас, балки «ҳар тешук бир кўздур». Бу «кўз»лар эса ошиқ ҳолини идрок этишга қодир бўлганлиги учун ҳам ҳайрондир. Ошиқнинг ҳоли унинг ўзи учун ҳайронлик сабаби бўлганидек, сипеҳр учун (ҳам) ҳайратли. Шунинг учун сипеҳр унга «юз минг кўз» билан нигоҳ ташлайди:

Мунграйиб андоқ синуқ кўнглум бузулурким, сипеҳр
Бульажаб ҳолимга юз минг кўз била ҳайрон бўлур
(3/145).

Мумтоз шеърятда рақам асос бўлган бадий санъатларда бир, икки, уч, тўртдан бошлаб токим юз минггача етиб борадиган рақамларга дуч келинади:

Қирди туфроққа ҳилол, очти тўлун ойга жамол,
Ўн тўлун ойнинг қирогидин чу олдинг ўн ҳилол
(6/254).

Алишер Навоийнинг ушбу байтида маъшуқанинг тўлин ойга ўхшаб ҳусн-жамоли очилгани таърифланган. Лекин шоир таърифда ўн рақамига таяниб, ҳилол шунчаки тўлин ойга айланмади, балки «ўн тўлун ойнинг» четидан олинган ўн ҳилол гўёки бирлашди, дейди. Бу эса ўқувчида таассуротнинг кучайишини ҳам таъминлайди.

Фироқи ўқидин ўлмиш тешук-тешук бағрим,
Бу турфарақки, бир ўқдиндурур ҳар икки тешук
(5/239).

Фироқ ўққа қиёс қилиниб, ёр фироғи кўксимни «тешук-тешук» қилди, дейди лирик қаҳрамон ва кей-

инги мисрада муболағанинг иғроқ туридан фойдаланган ҳолда «бир ўқ»дан «икки тешук» пайдо бўлди, деган фикрни ифода этади. Навоийнинг бошқа бир байтига назар ташлайлик:

*Эй, кўнгулда шаҳди лаълинг ҳасратидин юз тешук,
Ҳар тешукдур шаҳд занбури уйи янглиғ чучук (3/271).*

Шоир демоқчики, сенинг лаълинг ниҳоятда ширин. Унинг ҳасратидан кўнгулда «юз тешук» пайдо бўлди. Балки унинг сони юзмас, ундан кўпдир? Иккинчи мисрадаги фикр ушбу рақамнинг нисбий эканлигига шеърхонни ишонтиради. Асалари уясининг тешиклари сонини санаш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди. Чунки улар бир неча юзга етиши мумкин. Бироқ ҳар бирида асал бўлади. Ошикнинг кўнгли ҳам шунга монанд, шу боисдан у «шаҳд занбури уйи янглиғ чучук»дир.

Лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ёрқин намоиш қилиш рақамлар воситасида ифода этиладиган фикрлар орқали ҳам амалга оширилади:

*Дарди ишқимдин сувол этти ул ой, фарёдким,
Юз жавобим бору йўқ ҳушум демакка бир жавоб
(4/35).*

Маъшуқанинг ишқ дарди тўғрисида берган саволига ошиқда юзлаб жавоблар бор, аммо шулардан лоақал биттасини ҳам айтолмайди. Чунки бунга унинг кучи, иштиёқи – ҳуши йўқ.

У ёки бу шоир шеъриятидан жой олган рақамларни шунчаки қайд қилиш билан мақсадга эришиб бўлмайди, албатта. Бунда поэтик образ ва образли маъно мағзини ёритиш нуқтаи назаридан иш юритилса, кўзланган натижалар қўлга киритилади. Шуни ҳам қайд этиш зарурки, рақамларга сингдирилган маъно ва поэтик санъат мутаносиблиги масаласи махсус текшириладиган бир масала бўлиб, уни тўла-тўқис очиб беришнинг уддасидан чиқиш ниҳоятда қийиндир. Шунинг учун биз айрим характерли мисоллар орқали кўзланган мақсадни

ёритишга ҳаракат қилдик. Мана, мумтоз адабиётда кўп қўлланилган *талмеҳ* санъатини олайлик.

Маълумки, шеър ёки насрда машҳур тарихий воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ёки мақолларга ишора қилиш санъати *талмеҳ* деб юритилади¹. Навоий шеъриятида рақамлар билан боғлиқ қарашлар, урф-одатлар ушбу санъатдан фойдаланишга асос бўлган. Шоирнинг «Наводир уш-шабоб» девонидаги ғазаллардан бирида шундай байт бор:

*Қирқ ёшга фақр ойинин агар касб этмадинг,
Арбаин чекмак била ул ҳосил ўлмоқтин тунгул
(4/271).*

Худди шу байтга ҳамоҳанг мисралар озарбайжон шоири Насимий ижодида ҳам учрайди:

*Хилвати арбаъин ила кимса эришмади Ҳаққа
Зухду салоҳу майл этган фикру маҳола тушмасин².*

Бу байтларда тариқат йўлига кирган солиқнинг нафси-ни енгиб қалбни поклаш, зикр ва ибодат билан машғул бўлиб, Ҳақ ёди билан яшаш мақсадида сокин узлатга чекиниши, руҳ тамизлиги, қалб ҳузури, кашфининг очи-лиши ва каромат соҳиби бўлиш учун чилла ўтиришига ишорат этилганки, бу талмеҳдир. Чилла (арбаин)³дан мақсад оз еб, оз ухлаш, тоат-ибодат, риёзат бўлса-да,

¹ Бу ҳақда қаранг: Раҳмонов В. Кўрсатилган асар. 70-75-бетлар; Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент, 1996. 254-255-бетлар.

² Насимий. Кўрсатилган асар. 91-бет.

³ Арбаин тўрт хилватдан иборат. Қирқ рақами тўрттта ўн рақамининг йиғиндиси бўлганидан ҳар бир хилват ўн кундир. Тўрт рақами ўзи билан бирга йиғиндиси ўнга тенг келувчи уч, икки, бир рақамларидан ҳам иборатлилиги Ҳақ зотининг ўн худуди (худуди ашъара)га ишорадир. Хилватларнинг биринчиси нафсни тозалаш, иккинчиси ахлоқни тузатиш ва қалбни софлантириш, учинчиси нафсни муқаддаслаштириш, тўртинчиси сирри мосуводан хабардор бўлиш учундирки, бу натижалар тавҳиди осор, тавҳиди афъол, тавҳиди сифат ва тавҳиди зот деб аталади.

*Балки бўйнуи бозлабон, ушшоқ ибрат олгали,
Ишқ мулки тўрт бозорида судраб кездурунг
(6/232).*

Бу байтларда талмеҳ билан бирга истиора санъати ҳам қўлланилган бўлиб, «тўрт бозор» бирикмаси мураккаб истиора саналади. Бадиий асарда бирор сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода қўллаш санъатига истиора деб юритилади. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға» асарида истиора ҳақида шундай дейди: «Бу санъат ул бўлурким, бир лафзени ҳақиқий маънодин элитиб, яна ўзга ерда орият тарики бирла келтурурлар»¹. Гадоний ғазалларидан келтирилган қуйидаги байтда «икки лаъл» лаб маъносига келтирилган:

*Тинмайин ҳар дам-бадам мискин Гадонинг кўзидин,
Икки лаълнинг ҳасратиндин, кўр, на турлук қон оқар*².

Лутфий қаламига мансуб мана бу байтдаги «икки айёр» истиораси эса кўз маъносига ишлатилган:

*Шаръ ичинда бўлса усрук сўзига йўқ эътибор,
Қонима бергай тонуклук икки айёринг сенинг*³.

Шунга яқинроқ бўлган фикрни ифодаловчи байт Навоий шеърлятида ҳам учрайди. Масалан, шоирнинг

*Васлига кўз маҳрам эрматур, нетиб маҳрам бўлур,
Икки тар доманки, тануглуг берурлар қонима, —*

байтида биринчи мисрадаги «кўз» сўзи ўрнида иккинчи мисрада «икки тардоман» ифодаси қўлланилган. «Тардоман» форсча «тар» — «хўл» ва «доман» — этак сўзларидан тузилган қўшма сўз бўлиб, «этаги хўл» деган маънони билдиради. Кўз доим ёшланиб туриш хусусиятига эга бўлганлиги учун ҳам унга нисбатан

¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. №5. 90-бет.

² Ҳаёт васфи. Гадоний. Тошкент, 1988. 518-бет.

³ Лутфий. Кўрсатилган асар. 198-бет.

шу сифатлаш қўлланилади. Шунингдек, тардоман юзи қора, деган маънони ҳам англатади. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётида басират, яъни қалб кўзи хусусида анча кенг фикр юритилган. Зеро, дунёни қалб кўзи билан кўриб, моҳиятни англаш ғоятда аҳамиятли саналган. Юқоридаги байтнинг биринчи мисрасидаги «кўз»дан мақсад зоҳир кўзи бўлиб, басиратга тенг келолмаган боис тардомандир ва у ошиқни қонига ташна қилиб юборган.

Навоий шеъриятида кўз сўзи ўрнида «икки наргиси жоду», «икки сайёд», «икки хунхор»; ошиқ қалби маъносида «бир қуш» ёки «бир кабутар»; маъшуқа маъносида «бир қуёш» истиоралари ҳам кўп ишлатилган. Масалан:

*Назарга келгали ул икки наргиси жоду,
Кўнгулда йўқтурур орому кўзда ҳам уйқу* (3/404).

Ёки:

*Эйки дерсен, кўзларим кўнгулунгни не навъ этти сайд,
Бир кабутар нетсун охир икки сайёдинг била* (3/418).

Бу байтнинг биринчи мисрасида маъшуқа кўзининг ошиқ кўнглини ром этганлиги қайд этилиб, бу ҳодиса «сайд» – ов қилишга нисбат берилган. Шу боис иккинчи мисрада ов билан боғлиқ тушунчалар – «кабутар», «сайд» сўзлари келтирилиб, ошиқ қалби «икки сайёд» (маъшуқа кўзлари) қаршисида иложсиз қолган кабутарга қиёс қилинмоқда. Қуйидаги мисолда ҳам худди шундай истиорали манзара тасвирланган:

*Сайд ўлди кўнгул кўзларинга, ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг қасдида бўлгай ики сайёд* (3/113).

Қуйидаги байтларда эса маъшуқа кўзлари «хунхор» – «қонхўр» дея сифатланмоқда:

*Кўзларинг қоним гизо қилсун гар ёлгон десам
Бир қошиқ қоним биҳил икки хунхор олдида* (3/46).

Навоий айрим ўринларда кўз сўзи ўрнида «икки булок» истиорасини ҳам қўллайди:

*Хаёлинг этти Навоий бошинда манзилгаҳ,
Нединки бир тепада жорий эрди икки булок (4/218).*

Бирор бир фикрни исботлаш учун шеърда мақол қўллаш ирсолул масал санъати деб аталган. Ўзбек мумтоз шеърлятида бир қанча шоирлар сингари Мавлоно Лутфий ҳам ушбу санъатдан мохирлик билан фойдаланган. Одатда, маълум бир зиддиятли тушунча, мақсад ёки ҳолатларни очишда рақамлар жуда ўнғай бўлади. Шунинг учун халк мақол ва маталлари таркибидан ҳам айрим рақамларнинг эркин ўрин эгаллаганини кузатиш мумкин. Масалан, «Бир майиз қирқ кишига етади» дейилганда айнан бир дона майиз ва қирқ киши назарда тутилмайди. Балки феъл кенг; кўз тўқ бўлса, оз нарса ҳам кўпчиликка етиб ортади, деган маъно англашилади. «Бир нору минг бемор» мақолида ҳам худди шунга яқин фикр илгари сурилган. Аммо унда етиб-етмаслик, «қўл калта»лигига ҳам ишорат бор. Мазкур мақолдан Мавлоно Лутфий маъшуқа ва ишқ аҳлининг унга муносабатини таъкидлаш учун фойдаланган:

*Назар аҳли кўруб нортек янгоқинг,
Масал: «Бир нору минг бемор» дерлар¹.*

Чунончи, ёр яноғи нор – анорга ўхшайди. Янокдан кўнгли ўртанган ошиқ бир эмас, кўпчилик. Балки улар ўндир, юздор. Гап бунда эмас. «Бир анор минг бемор»га шифо бўлганидек, маъшуқа яноғи ҳам кўпдан-кўп дардманд ошиқлар учун даводир. Бироқ ҳеч қачон бир анор мингта беморга насиб этмагани сингари, яноғи нордек маъшуқа ҳам минг ошиқ учун бахт йўлини очолмайди. Буни Лутфийнинг лирик қаҳрамони ўзича эътироф қилиб дейди:

*Нортек яноқинг шавқидин жонлар бари афгор эрур,
Кўнглум қачон топсун мурод, бир нору минг бемор эрур².*

¹ Лутфий. Кўрсатилган манба. 57-бет.

² Лутфий. Кўрсатилган манба. 71-бет.

Халқимизда «етти ўлчаб, бир кес» деган мақол бор. Ушбу мақол таркибидаги етти рақами ҳақида фикр юри-тиб, фольклоршунос М.Жўраев шундай ёзади: «Хўш, нега энди айнан етти марта экан, деб ўйлаб кўрганмисиз? Ахир саккиз ёки ундан кўпроқ марта «ўлчанса» шошил-масдан, обдон ўйлаб кўрилса, маслаҳатлашилса, янаям яхши бўлади-ку! Маълум бўлишича, тилимизда етти рақами иштирок этган ибора ва тушунчалар шунақанги кўп эканки, уларнинг таркибидаги рақамни жойидан силжитиб бўлмас экан. Чунки етти рақами бундай иборалар таркибига чуқур сингиб кетган, уларни бир-биридан ажратиш амри маҳол экан»¹. Бундай фикрни мақоллар таркибидаги бошқа рақамлар хусусида ҳам ай-тиш мумкин. Ҳар бир ишга тадбиркорлик билан ёнда-шиш, ўйлаб иш қилиш лозимлигини ўқтириш мақсадида ишлатиладиган яна бир мақол бор: «Бир синаганни икки сина». Ушбу мақолда ҳам пухта ўйлаб, шошмас-дан ҳаракат қилиш кераклиги таъкидланади. Атоий бир ғазалида ана шу мақол ёрдамида ошиқ ҳолатини тасвир-лашга ҳаракат қилган:

*Зулфунгуздин гар Атоий бошқа кўрса не ажаб
Ким, кўрармен: «Бир синогонни яна икки синор»².*

Кимнидир интизорлик билан кутганда вақтнинг ўтиши нақадар секинлик юз бергандек туюлса, ин-соннинг кўзи ҳам тинимсиз йўлга термилаверади, бу-тун вужуди кўзга айланади. “Кўзи тўрт бўлди” ибо-раси айнан шу маънода қўлланилади. Навоий лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифода этиш учун ушбу иборани қўллайди:

*Май ичра акс эрур соқий юзидин англамон, ёҳуд
Кўзум наззородин тўрт ўлди ёҳуд бўлмишам аҳвол
(3/294).*

¹ Жўраев М. Кўрсатилган асар. 3-бет.

² Ҳаёт васфи. Атоий. Тошкент, 1988. 349-бет.

Рақамлар воситасида *ружӯ* — қайтиш санъати орқали Навоий ниҳоятда чуқур маъноларни ифодалашга эришган. Мана бир мисол:

*Илоҳий амринга маъмур етти торами аъло,
Не етти торами аъло, тўқуз сипеҳри муалло*
(4/8).

Бундаги иккинчи мисрада биринчи мисрадаги фикрдан қайтиб, мазмунни янада кучайтиришда рақам асосий рол ўйнайди, яъни «**етти торами аъло**»дан кўра, «**тўқуз сипеҳри муалло**» шоир муддаосини бўлиғрок ифодалашга хизмат қилган. Қуйидаги мисраларда *ружӯ* санъати муқаррар санъати билан бирга қўлланилган ва бунда рақамлар асосий рол ўйнаган:

*Бир-бир офоқ элин ўлтурди, не бир-бир — минг-минг,
Оллоҳ-оллоҳ, не бало қотил эмиш ул маҳваш* (5/182).

Шеършунос В.Раҳмоновга кўра, шоир «нафақат аҳён-аҳёнда бир байтдагина, балки баъзан бир неча байтларда ҳам системали равишда қайтишлар қилиши мумкин»¹. Бу қуйидаги мисраларда ҳам кузатилади:

*Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечкамен,
Хонумондин ким десун, икки жаҳондин кечкамен...*

*Шаҳру кишвар, хонумон, икки жаҳону умру жон,
Худ не бўлғай, мунча юз ком ўлса, андин кечкамен*
(5/331).

Бу байтларда фикран уч марта кетма-кет чекинилган. Шоир лирик қаҳрамонининг «шаҳру кишвар», «хонумон»дан кечганлигини тасвирлар экан, иккинчи мисрада бу эътирофдан воз кечиб, «икки жаҳон»га ҳам этак силкиганини қайд этади. Навбатдаги байтда эса бу ҳаёлдан ҳам кечиб, барча нарсадан юз ўгирганлигини тан олади. Силсилали *ружӯ* санъати қўлланган бу байт-

¹ Раҳмонов В. Кўрсатилган асар. 54-бет.

лардаги икки рақами фикрни кучайтириб, таъсирли ифодалаш учун хизмат қилган бўлса, иккинчи байтнинг кейинги мисрасидаги «юз» рақами аниқ сон қийматини эмас, балки анча кўп, сон-саноксиз каби маъноларда ишлатилган.

Маълумки, ҳаёт ҳар турли зиддият ва қарама-қаршиликлар заминиди илгариларди ва ривожланиб боради. Инсон ҳаёти ва тақдири ҳам қарама-қаршиликларга тўладир. Шу боисдан бадий санъатлар орасида ҳам бевосита қарама-қарши фикр, фаолият ва тушунчаларни акс эттиришга хизмат қиладиганлари бор. *Тазод* шундай санъат. Аслида бир-бирига қарама-қарши бўлган рақамлар йўқ, улар миқдор, санок жиҳатдан кам-кўпликни англатишига кўра фарқланади. Аммо мумтоз шеърятимизнинг кўзга кўринган сиймолари рақамларга таянилган образли тасвирларида ҳам қарама-қарши фикрларни илгари сурганлар ва бунда рақамлар тазодий характер касб этган. Бир-бирига зид тушунчаларни ифода этишда бирикма шаклида келтирилган бир ва юз, бир ва минг, бир ва юз минг рақамларига мурожаат қилинган. Бундай ўринларда бир рақами яқкалик, танҳолик, ягоналик ва камлик маъноларида; юз, минг, юз минг рақамлари эса анча кўп, ҳадсиз, ҳисобсиз маъноларида ишлатилган. Фикримизнинг исботи сифатида қўйидаги мисолларни келтирамиз:

*Зулфининг бир торина минг жон олур эрди, вале
Фикр этар гўёки нархи мушк арзон бўлмасун¹.*

Яна:

*Икки ёдур қошида пайваста минг новак била,
Не ажаб ҳар бир назарда қилса юз қурбон кўзунг².*

Ва:

*Зиҳе ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз гавго (3/25).*

¹ Ҳофиз Хоразмий. Кўрсатилган манба. 131-бет.

² Атоий. Кўрсатилган манба. 375-бет.

Ёки:

*Не эди, эй ишқ, юз тийғи бало бир зорға,
Ҳажрдин минг захри қотил бир ҳазин беморға*
(3/433).

Бунда зулф ёки сочининг «бир тори» «минг жон»га, «бир назар» «юз курбон»га, «бир савдо» «юз ғавғо»га, «юз тийғи бало» «бир зор»га, «минг захри қотил» «бир ҳазин бемор»га зид қўйилади.

*Қилсам насиҳатни сенга «қон тўкма» деб сўқтунг мени,
Ҳар бир сўқунчунг ўрнида юз минг дуо бўлсун санга¹.*

Байтдаги «ҳар бир сўқунч»га «юз минг дуо» билан жавоб қайтарилиши ошиқнинг сидку садоқатини ниҳоятда ишончли ва самимий оҳангда акс эттирган. Саккокий лирик қаҳрамони маъшуқанинг «бир ғамза»си ошиқни «юз минг бало»га мубтало этгани ҳақида маълумот беради:

*Боқиб бир ғамза бирла кўзи юз минг бало қилди,
Ақиқи ишваси бирла эгимни қаҳрабо қилди²*

Алишер Навоий девонларида мазкур усулда яратилган байтлар бисёр ва уларнинг деярли ҳар бири ўқувчида янги фикр, янги таассуротлар уйғотишга қодир:

*Ҳалоқим васл аро мингдин бир эттинг,
Ки, бергай тенгри бир ёшингга минг ёш* (3/206).

Ёки:

*Тийра фироқ тунлари шарҳини айт, демаким,
Минг кеча деб туганмагай бир кечанинг фасонаси*
(3/478).

Бу сўзларни ўқиб беихтиёр «Минг бир кеча» афсоналари хотирга келади. Бироқ фироқ тунлари «шарҳи»

¹ Атоий. Кўрсатилган манба. 292-бет.

² Саккокий. Кўрсатилган манба. 248-бет.

араб афсоналарига ўхшамайди. Чунки «бир кечанинг» фасонасини минг кечада айтиб адо қилиш мумкин эмас.

Сўз маъно-моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш лафзий санъат турларидан бўлган *такрир*нинг асосий хусусиятидир. Навоий ижодида рақам такрори воситасида улар замиридаги маъно-моҳиятни тўлақонли акс эттиришга, шунингдек, айти шу рақамни ифода этган сўзнинг ҳам эмоционал таъсир кучини оширишга эришилади. Бунини «Лисон ут-тайр» достонидан олинган қуйидаги байт мисолида кўришимиз мумкин:

*Бир бўлу бир қўру бир де, бир тила,
Майл қилма мунда иккилик била*(12/234).

Байтда бир рақамининг бир мисрада тўрт марта айнан такрорланиши натижасида шоирнинг «бир» рақами замиридаги моҳиятни таъкидлаш мақсадини сезиш қийин эмас. Зеро, бунда «вахдат» – бирлик тушунчаси ва «тавҳидга эришган кишининг кўзи «Бир»ни кўриши, қулоғи «Бир»ни эшитиши, тили «Бир»ни сўзлаши, қалби «Бир»ни тилаши» ифода этилган. Бундай мисолларни шоир ғазалларидан ҳам келтириш мумкин:

*Икки гул вақтидуру икки қуёш давронидур
Ким, қўнгулда ул ики ораз ғами ҳижронидуру* (5/135).

Бу байтда икки рақами айнан такрорланиб, такрир санъатининг юзага келишига хизмат қилмоқда.

Таркиби оҳангдош ва ўзаро қофиядош сўзларни ёнма-ён келтириш санъати *тазмини муздаваждир*. Навоийнинг:

*Ғам гизоси орасинда қани туркона аёғ,
Тўра ойини била томса тўқуз, оқса ўтуз, -*

байтида «тўқуз» ва «ўтуз» сўзларидаги ў ва у унлилари, т ва з ундошлари ўзаро «бирикиб», муסיқийликни кучайтирган. Шоирнинг ушбу санъатдан моҳирона фойдаланишида тўққиз ва ўттиз рақамларининг ўзаро оҳангдошлиги муҳим рол ўйнаган. Шунингдек, иккинчи

мисрада «т» товуши бир неча бор такрорланиб, аллитерацияни юзага келтирган ва бунда ҳам тўққиз ҳамда ўттиз сўзларидаги «т» товуши алоҳида аҳамият касб этган.

Бутун бир шеър ёки байтда ички қофия қўллаш ҳам маҳорат бўлиб, бу ишга *мусажжаъ* дейилган. Бунда «... байтлар сажлар уйғунлигига асосланган тенг бўлакларга ажратилади ҳамда асосий қофиялардан ташқари, ички қофиялар ҳам ишлатилади»¹, яъни ғазалнинг ҳар бир байти тўрт бўлакка бўлинади, уч бўлак мустақил қофияланиб, тўртинчи бўлак ғазалдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан якунланади. Профессор А.Ҳайитметовнинг маълумотлари бўйича, оҳангдорликни кучайтирувчи ва жозибадорликни оширувчи бундай қофияли ғазаллар Навоий ижодида тўққизта. Улардан биридаги мана бу байтга диққат қилинг:

*Муғанний, бир навое туз, Навоий, наъмае кўрғуз,
Аёқчи, томса тут тўққизки Доройи жаҳон келди.*

Бу байтдаги ички қофия (*туз, кўрғуз, тўққиз*)да тўққиз рақами фаоллик кўрсатган ва байт оҳангдорлигини кучайтириб, унга ўзгача латофат ва жозоба бағишлаган.

Шеърый мисраларда содда отларни тартиб билан келтириш санъати *таъдид*дир. Навоий бу санъат татбиқида ҳам рақамларни назардан четда қолдирмаган. «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги 234-ғазалнинг 3-байти бунинг бир далилидир:

*Меҳрим ўтин ҳушу сабру ақлу ҳис ёшурмади,
Меҳри ломиъ тўрт бурқаъ кейнидин пинҳон эмас.*

Байтнинг биринчи мисрасида инсонга хос бўлган тўрт хусусият — ҳуш, сабр, ақл, ҳис сингари содда отлар тартиб билан келтирилган бўлиб, иккинчи мисрада қуёш — меҳрнинг тўртинчи осмонда жойлашганлиги ва нур сочиш учун «тўрт бурқаъ»нинг халақит бермаслиги

¹ Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент, 1976. 44-бет.

мисол сифатида келтирилган ҳамда биринчи мисрадаги фикр асосини мустаҳкамлаган. Таъдид санъатининг юзага келишига эса тўрт рақами таянч бўлган.

«Қайта-қайта», «уст-устига» деган маъноларни англатувчи *мукаррар* санъатида байтнинг икки мисрасида ҳам жуфт сўз қўллаш назарда тутилади. Рашидиддин Ватвот фикрича, бир байтда келган жуфт сўз («лафз») бошқа байтда яна такрорланади¹. Лутфий қитъаларидан бирида мукаррар санъатининг ушбу кўриниши яққол кўзга ташланади, дейиш мумкин:

Тўнға сиғмасмен фараҳдин гул киби,
Келса ул сарви равон **бир-бир** манга.
Мунча йил кетган бу бахту давлатим,
Шукрилиллаҳим, келур **бир-бир** манга².

«Мумтоз бадият малоҳати» китобида бу санъатнинг бошқа тури, яъни бир байтнинг ҳар бир мисрасида жуфт сўз қўллаш мумтоз шеърятда кўп учраши қайд этилади³. Навоий шеърятда бир рақамини такрорлаш воситасида мукаррар санъатининг шу кўриниши ҳам қўлланилган:

Жонки, қат-қат қон бўлуптур, доғи ишқинг кетмагай,
Лола баргидек ани **бир-бир** совурсанг қўйдуруб
(3/64).

Ёки:

Тола-тола най ўқунг кўксумда гўё синдиким,
Теврулуптур нотагон кўнглумда **бир-бир** толалар
(3/138).

Ушбу мисолларнинг ҳар иккаласида ҳам мисраларда жуфт сўз қўлланмоқда. Аммо рақамларни жуфтлаб келтириш орқали мукаррар санъати юзага келар экан,

¹ Хусайний А. Кўрсатилган асар. 174-бет

² Лутфий. Кўрсатилган манба. 319-бет.

³ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадият малоҳати. Тошкент, 1999. 101-бет

байтнинг бир мисрасида ҳам жуфт сўз келиши ҳолатини кўриш мумкин:

*Гар мусаввир сизса девор узра ул гул хирманин,
Жав баъсав мендин нишон бергуси бир-бир коҳлар*
(3/136).

Байтдаги бир сўзнинг турли ўринларда такрорланиши қайтариш санъатини ҳосил қилади. Навоийшунос Ё.Исҳоқовнинг қайтариш санъатига бағишланган мақоласида унинг эллиқдан ортиқ шакли мавжудлиги қайд этилади¹. Мумтоз шеъриятда рақамлар воситасида қайтариш ва рақамларни қайтариш усули ҳам тез-тез учрайди. Масалан, *радд ус-садр ал-ил ҳашв* (байт бошидаги сўзнинг мисра ўртасида келиши):

*Бир лаҳза сенсиз сабр йўқ, ойларда бир дийдор ҳам,
Ортар дамодам шавқ ўти ишимда ҳайрондур*
кўнгул².

Навоий ёзади:

*Етти чарх авроқи тўлгай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васлига бир дамлик, ҳаёлимни десам* (5/293).

Қайтариш санъатининг яна бир шакли *радд ус-садр ал-ал-ибтидо* (байт бошидаги сўзнинг иккинчи мисра бошида келиши)дир:

*Икки зулфунг тўлганур ҳар дам сабо таҳрикидин,
Икки ҳинду наъма бирла зоҳир эткандек усул*
(3/300).

*Минг қуёшча кўрган ўз ёрин, вале ёр оллида
Минг улушидин бирича зарранинг ҳам бўлмагай*
(3/352).

¹ Исҳоқов Ё. Қайтариқ санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. №2. 83-87-бетлар.

² Лутфий. Кўрсатилган манба . 152-бет.

*Олти ойлиқ Нуҳ тўфонича бузгай даҳрни,
Олти кун қолса кўзум ёши бу тугёни била*
(4/408).

*Етти дарё онда бир қатра матар,
Етти кўк хашиш чоглиғ мухтасар* (12/228).

Қуйидаги байтлар эса *радд ул-ҳашв ил-ал-ибтидо* (биринчи мисра ўртасидаги сўзнинг ибтидода такрор келиши)га мисолдир. Лутфий ёзади:

*Йиллар сени кўрсам, бир дамча кўрунмас,
Бир дамки сени кўрмасам, улдур манга соле¹.*

Навоийда ўқиймиз:

*Хатинг ичинда лабингнинг ики холи не ажаб
Икидур нуқта, ёзилур эса хат ичинда жон*
(3/370).

Ёки:

*Манга бу эл ичра не бир ҳамдаме
Ки, бир дам иковлан дейишсак гаме* (3/533).

Инсоннинг умри қанчалик узоқ ва давомли туюлма-син, унинг тақдири, баъзан умри лаҳзаларда ҳал бўлади. Хусусан, одамнинг паймонаси тўлиб, ажал етганда у «бир дам», «бир нафас», «бир лаҳза»нинг панжасидан халос бўлолмайди. Шу учун Мавлоно Лутфий фироқ билан ажал орасида бир яқинлик кўриб:

*Фироқинг тўкти бир дам ичра қоним,
Ажал етса кишига бир замондир, -*

дейди. Байтнинг илк мисрасидаги бир сўзи иккинчи мисра ўртасида ҳам такрорланганки, бунга *радд ул-ҳашв ил-ал ҳашв* номи берилган. Биз учун оддий туюлган бу усулдан мумтоз санъаткорларимиз инсон тақдирига тегишли мураккаб ҳақиқатларни хотирага чуқур сингдириш учун

¹ Лутфий. Кўрсатилган манба. 274-бет.

фойдаланганлар. Навоийнинг ёзиши бўйича, ҳажр шундай қийноқлики, унинг «бир замон»и оз эмас, кўп эмас, «минг йил»га тенг. Бунга қандай чидаш ва кўникиш керак? Сабр, шукр ва ризо билан. Чунки бу оламда ҳеч кимсанинг умри «минг йил пойдор бўлмайди:

*Бир замонлиг ҳажр чун минг йилча бор, ўлсам не тонг,
Чунки бўлмас ҳеч кишининг умри минг йил пойдор*
(3/146).

Ёки:

*Ҳар дам ўртарлар мени ўтлуғ икки кофир кўзунг,
Неча куйгаймен ул икки номусулмон ўтига* (3/435).

Маълумки, шеърда маъно жиҳатдан ҳар хил, аммо шаклан бир хил сўзларни қўллаш *тажнис* санъати дейилади. Рақамлар воситасида тажнис яратиш ва шу орқали маълум бир фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш ҳам ижод тажрибасида кўп учрайди. Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида:

*Қул Хожса Аҳмад қирққа қирдинг нафсингни қирқ,
Мунда йиглаб, охирада бўлгил ориқ,* –

дейилади. Байтдаги қирқ сўзи шаклан бир хил бўлсада, лекин икки хил маънони билдиради: биринчи **қирқ** сўзи ёш (рақам)ни ифодаласа, мисра охиридаги **қирқ** сўзи «кес», «ўлдир» мазмунига эга. Бундаги сўзлар шаклан бир хил бўлганлиги сабабли *тажниси томни*, икки хил сўз туркумига (қирқ –сон, қирқ – феъл) мансублиги учун *тажниси муставфийни* ҳосил қилган. Рақамлар воситасидаги тажнисларда аксарият ҳолларда етти, юз рақамлари асос бўлган. Масалан, Гадоийнинг куйидаги байтида етти сўзи бир мисра ичида икки марта такрорланган бўлиб, биринчисида **етти** – етди (феъл), иккинчисида **етти** – рақам маъносини англатган:

*Чун гашиг учун отландинг, аё сарви равоним,
Етти етти гардунга менинг оҳу фигоним¹.*

¹ Ҳаёт васфи. Гадоий. Тошкент, 1988. 606-бет.

Навоий шеъриятида кўпроқ «юз» сўзининг икки хил маънода ишлатилганлиги тажнисни ҳосил қилган. Масалан:

*Истаса васлин кўнгул кўз рашкдин қон ёш тўкар,
Кўз юзин кўргач, кўнгул юз нола ғайратдин қилур*
(3/157).

Ёки:

*Ўқ ҳунилаб ўт ёлиндек ҳар тарафким қўйса юз,
Юз кўнгулни куйдуруб, юз жонни вайрон қилгуси*
(3/467).

*Баҳ, не юздур улки тақлидин қилиб наққоши Чин
Чекса юз суврат, бирин юздин намудор айламас*
(3/195)

Яна:

*Соқийё, очтинг чу май тутмаққа жоми Жам юзин,
Юз ғамим дафъ айладингим, кўрмагайсен ғам юзин*
(5/334).

Ушбу мисраларда лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, жоми Жам юзини очиб, менга май узатдинг, бу майни ичиб, менинг юз ғамим дафъ бўлди, шунинг учун сен ғам юзини кўрма, дея уни шарафлайди. Байтда уч ўринда юз сўзи келтирилади, биринчи ва иккинчи мисра охирида радиф бўлиб келаётган «юз» сўзлари уст, бет маъноларини англатаётган бўлса, иккинчи мисра бошида рақам, миқдор маъносини билдирмоқда. Шунингдек, ушбу байтда қоришиқ санъатлар қўлланганлигини ҳам кўрамиз. Байтнинг иккинчи мисраси бошида келган «юз ғамим» мисра охирида «ғам юзи» шаклида ўрни алмаштириб қўлланган. Бу тарду акс санъати саналиб, сўзларнинг ўрнини алмаштириш натижасида уларнинг маъноси ҳам янгилашади, мисра мазмуни такомиллашади. Навоийнинг «Лисон уттайр» достонида ҳам ана шу санъат асосида яратилган байтда рақамлар асосий рол ўйнаган:

Мен доғи мингдин бирин айлай баён,

Сизга бирдин минггача айлай аён (12/36).

Хуллас, бадий санъатлар рақамларни «тилга» кири-тиш, рақам воситасида ифодаланган рамзий-мажозий маъноларни тўғри аниқлаш ва талқин этишда тажрибада синалган энг ишончли усул бўлган. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимиз вакиллари уларнинг кўпчилигини илҳом ва маҳорат билан татбиқ қилганлар.

«Ўн тўққизинчи асрда рақамнинг фалсафий ва илохий хусусиятлари ҳақида кўп олимлар қалам тебратганлар. Бир, икки, уч ва етти рақамларини муқаддас деб эълон қилганлар», – дейди А.И.Бородин¹. Чунки рақамларга турли маъно юклаш ва муқаддаслаштириш узоқ тарихга эга бўлган. Олимнинг ёзишича, «Афлотунчилар рақамни муқаддаслаштириб, қайсидир рақамнинг хусусияти бахт, бошқа бириники адолат, учинчисиники яхшилик, деб ҳисоблашган»².

Мумтоз шоирлар шеъриятидаги рақам «силсиласи» текширилганда биз ҳам уларда ҳаётий, фалсафий маънолар билан бир қаторда, диний-илохий мазмунлар ҳам сингдирилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Лекин буларни ифодалашда ҳар бир шоир поэтик ғоя ва тасвир талабларига мувофиқ тарзда бадий санъатларга мурожаат қилган. Шунинг учун, ўз навбатида, поэтик санъатлар рақамлар бағрида яширинган маъно сир-асрори билан чуқур қизиқишга ундайди.

¹ Бородин А.И. Число и мистика. Донецк, 1975. С. 140.

² Ўша асар. С. 135.

РАҚАМ АСРОРИ ВА ШЕЪРИЙ ТАФАККУР

Яссавий даврияси хусусида

Тасаввуф адабиётида илгари сурилган ғоя ва қарашлар бир қанча шеърий ҳамда насрий асарларда ўз аксини топган. Масалан, маноқиб ва ҳикоятлар насрда яратилган бўлса, ҳикмат, илоҳий, даврия сингари жанрлар шеърий бўлган. Бу жанрларда яратилган асарларнинг кўпчилиги ҳали махсус ўрганилмаган. Бунинг сабаби бу жанрларда ёзилган асарларнинг камлиги ҳамда борларининг ҳам тўла нашр қилиниб, ўқувчиларга тақдим этилмаганлигидир. Ҳатто баъзилари жанр даражасига кўтарила олмаган. Масалан, Мустафо Узуннинг маълумотига қараганда, араб адабиётида муҳим рол ўйнамаган даврия, форс адабиётида кенг аҳамият касб этган бўлса-да, аммо жанр сифатида алоҳида ном қозонмаган. Аввало, даврия хусусида.

Уч юз олтмиш даражалик бир доирани ўртасидан кесиб ўтувчи “хатти мавҳум” деб номланган тўғри чизик уни бир юз саксон даражалик иккита ярим доирага ажратади. Ва бу икки саҳифада англатилган давр тушунчасининг бошланғичдан эътиборан ўртага чиққан биринчи давраси –боскичига “мабдаъ” номи берилса, бир юз саксон даражалик иккинчи боскичига “қавси нузул” (тушиш ёйи) дейилади. Вужуди мутлақдан пайдо бўлган нури илоҳийнинг олами суфлий бўлган дунёга, яъни қуйи оламга, бошқача қилиб айтганда тупроққа айланишгача кетган даврани англатувчи даврияларга “даврияйи фаршия” дейилган. Илоҳий нурнинг навбатма-навбат тупроқдан маъданга, ундан ўсимликка, ўсимликдан ҳайвонотга, ҳайвондан махлуқотнинг энг шарафлиси бўлган интиқоли шаклида майдонга келиши ва инсоннинг инсони комил мартабасига юксалиб, илк

зухур қилган асл манбаи — Яратувчисига қайтишига эса “маод” дейилади. Бу давр юксалишни ифодалагани учун “сууд” (юксалиш) ёки доиранинг иккинчи қисмини ҳосил қилгани учун “қавси уруж” дейилади. Бу иккинчи даврани ифодалаган асарлар “даврияи аршия” деб номланган¹ (Айрим тасаввуфий луғатларда мутасаввифлар коинотнинг энг юқори қисмини Арш, энг паст қисмини Фарш деб атаганлари учун ҳам даврнинг бу икки туридан бири “аршия”, иккинчиси “фаршийя” аталиши қайд қилинган).

Тасаввуф адабиётини махсус тадқиқ қилган турк олими Абдурахмон Гўзалнинг эътирофича, даврия — диний-тасаввуфий адабиётдаги энг мураккаб, изох ва талкини жуда қийин бўлган бир жанр². Даврия ҳақида тасаввуф ҳосил қилишдан аввал давр тушунчасининг тасаввуфий мазмун-моҳиятини билиш лозим, албатта. Масаланинг худди шу жиҳатини эътиборга олиб, Ризо Тавфик ёзади: «Даврия аталмиш шеърларнинг мавзуи, моҳияти ва аҳамиятини англамоқ учун, энг аввало шуни билиш керакки, олами моддага, яъни энг охирда зухур этилмиш олами суфлияга тушган бир борлик дастлаб жамод суратида тажаллий қилар, кейин набот, сўнгра инсон сувратига эришиб, ниҳоят малакиёт даражасига юксалар, фариштасифат бўларки, унга «инсони комил», «кутб» дерлар. Бу мартабани эгаллагунга қадар висоли Ҳақ саодатига ноил бўлиб, вужуди мутлаққа ружуъ этар ва унда фано бўлур...»³.

Хуллас, даврия яратилишнинг бошланғич ва охири, борлиқнинг қаердан келиб, қаёнга кетиши ҳамда булар орасидаги мавжудликнинг тасаввуфий изоҳидир.

¹ Мустафо Узун. Турк тасавуф адабиётда даврия ва Аҳмад Яссавий даврия ёшномаси // Аҳмад Яссавий: ҳаёти, асарлари, таъсири. Истанбул, 1996. 412-423-бетлар.

² Гўзал А. Диний тасаввуфий турк адабиёти. Анкара, 1999. 634-бет.

³ Усмон А. Ризо Тавфиқнинг халқ адабиётига доир мақолалари. Анкара, 1982. 88-89-бет.

Бошқача айтганда, «судур» ва «тажаллий» масалаларини доирага қиёслаб бадий талқин этилган асарлардир.

Шарқ адабиётида Жалолиддин Румий, Носир Хусрав, Ибни Ямин, Юнус Эмро, Маҳмуд Шабустарий каби шоирлар ҳам давриялар ёзган. Давриялар, асосан, қасида, ғазал-илоҳий, маснавий жанрларида ёзилса, баъзи жиҳатлари билан халқ адабиётига яқин бўлган илоҳий, дoston, нафас, кўшма каби назм шаклларида кўпроқ бармоқ вазнида битилган. Туркий тасаввуф адабиётидаги энг қадимги даврия муаллифи Аҳмад Яссавийдир. Профессор Мустафо Узун «Холиқимни излармен тун-кун жаҳон ичинда» деб бошланувчи ҳикматиға таяниб Яссавийни туркий шеърятдаги даврия асосчиси, дейди¹.

Ҳикмат-давриянинг биринчи байтиға эътибор қиламиз:

*Холиқимни излармен тун-кун жаҳон ичинда,
Тўрт ёнимдан йўл инди кавну макон ичинда.*

Холиқ – бутун мавжудотни яратган Оллоҳ Таолонинг асмой ҳуснасидан биридир. Унга интилиш, васлиға мушарраф бўлиш ҳар бир солиқнинг асосий мақсади ва маслағидир. Чунки Оллоҳ Таоло инсонни ўз суратида яратиб, фоний дунёға йўллар экан, бундаги машаққату қийинчиликларға чидаб, уларни сабр-бардош билан енгган, Ҳақ йўлидан адашмаган кишиларни албатта ўз висолидан баҳраманд этишни ваъда қилган. Ошиқнинг ўз Холиқини излаши, унга талпиниши олий мақсад ва саодатдир. «Кавну макон» – олам, жаҳон, коинот демак. Тўрт ёндан инган йўл – Оллоҳға элгувчи, унга яқинлаштирувчи йўллардир.

*Тўртдин еттиға еттим, тўққизни гузар эттим,
Андин иккиға келдим чархи кайвон ичинда.*

Юзаки қараганда, ушбу байтдаги фикр англашиларли. Лекин «рақамдан рақамға ҳаракат» сири билан қизиқилса,

¹ Хожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, ижоди ва анъаналари. Тошкент, 2001. 257-261-бетлар.

масаланинг мағзини очиш жуда қийин эканлиги равшанлашади. Чунки байтда тилга олинган ҳар бир рақамнинг сири ва моҳиятини билиш талаб этилади.

Юқорида айтилганидек, тасаввуф таълимоти ва адабиётида тўрт рақами энг кўп қўлланилган рақамлардан биридир. Инсонда тўрт унсурга мос равишда тўрт хил мижоз мавжудлиги Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида кўрсатилган¹. XV асрнинг буюк олими Али Қушчи бутун оламдаги жисмларни иккига ажратади: фалакий жисмлар ва унсурий жисмлар. Фалакий жисмлар дейилганда, осмон ва ундаги жисмлар назарда тутилган ва улар «юқори олам» саналган. Унсурий жисмлар дейилганда эса тўрт унсур – тупроқ, сув, олов ва шамолдан иборат бўлган ҳамда уларнинг аслига тегишли жисмлар эътиборда тутилиб, улар «қуйи олам» дейилган².

Моддий тузилиши жиҳатдан оламда мавжуд тўрт унсури ўзида мужассамлаштирилганлиги туфайли ҳам инсонга «олами суғро» (кичик олам) дейилган. Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида:

*Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлуб инсон хилқатида муттаҳид», -*

байтида ҳам «тўрт зид» – «аносири арбаъа» деб аталувчи тўрт унсурга ишора бор.

Яссавий тўрт рақамига мурожаат қилганда инсон яратилиши учун асос бўлган юқоридаги тўрт унсури назарда тутган ва ундан «етти»га ўтишга ишора қилган. «Тўртдан еттига етдим» дейилганда, «атвори сабъа» яъни нафснинг етти мақоми назарда тутилган. Чунки тасаввуф таълимотига кўра, тўрт унсур «табъ» деб юритилади. Табъдан юқорида нафс, нафсдан юқорида қалб, ундан юқорида рух, сир, сиррус сир, хафий ва ахфо мавжуд³. Булар «латоифи ситта» (етти латифлик)

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. Тошкент, 1991. 14-15-бетлар.

² Али Қушчи. Кўрсатилган асар. 34-бет.

³ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. Тошкент, 1998. 105-бет.

ва руҳнинг қаттиқликдан латифликка қараб борувчи пардалардир. Руҳ ана шу етти парда билан тўсилган бўлиб, нафснинг етти мартабасидан ўтиш орқали бу пардалар ҳафифлашади ва «комил инсон» даражасига етилади. Сўфий навбат ила таъдан нафсга, нафсдан қалбга, қалбдан руҳга, руҳдан сирга ва ниҳоят ахфoga юксалмоқ учун мушоҳадага берилади. Тасаввуф аҳли назарида нафсдан кучли, нафсдан хавфли душман йўқ. Шунинг учун ҳам мутасаввифлар орасида нафсга қарши кураш – «жиходи акбар» деб эълон қилинган ва «Ўз нафсини билган Раббини билур» ҳадиси машҳур бўлган.

Тасаввуфга доир китобларда нафснинг «атвори сабаъ» деб юритилувчи етти мартабаси борлиги таъкидланади ва ҳатто Куръони карим оятларида ҳам шу мартабаларга ишорат мавжуд¹.

Давриянинг кейинги байтида шундай мисралар бор:

*Уч юз олтмиш су кечдим, тўрт юз қирқ тўрт тош
оштим,*

Ваҳдат шаробин ичдим, туштум майдон ичинда.

Бунда лирик қаҳрамон ташқи борликдаги эмас, балки инсон вужудидаги «дарё» ва «тоғ»ларни енгиб, ўзини бир ваҳдат майдони сифатида ҳис қилганини сўзлаган. Буни тўлиқроқ тасаввур қилиш учун мана бу байтларни назардан ўтказайлик:

*Кўрурман бир улуг шаҳри муаззам
Унга тенг келмас на Мисру на Шом.*

*Етти юз етмиш еттидир маҳласи
Олама тўлмиш ул шаҳарнинг гавгоси.*

*Уч юз олтмиш олти чорсудир бозор
Ҳар неки бордур жаҳонда анда бор.*

¹ Қаранг: Куръони карим. Юсуф – 12: 53 (242-бет), Қиёмат – 75:2 (577-бет), Шамс-91:9-10 (595-бет), Фажр – 89:27-28 (594-бет).

**Ўн икки буржу бадани бор тамом
Тўрт юз қирқ тўрт сипоҳи сақлар мудом.**

Қайғусиз Абдол деган усмонли турк шоирининг бу мисраларини ўқиганда кишининг кўз ўнгида Миср ва Шомдан ҳам катта бир шаҳар, унинг кўпдан-кўп маҳалла ва чорсулари, уни қўриқлаётган сипоҳилари гавдаланади. Аммо шоирнинг асл муддаоси нима эканлиги қуйидаги изохлардан кейин равшанлашади: «Бу байтлардаги шаҳар, етти юз етмиш етти маҳалла, уч юз олтмиш олти чорсу, ўн икки бурж ва тўрт юз қирқ тўрт сипоҳи ҳақиқий маънода нимани англатади? Қайғусиз Абдолнинг «Вужуднома» ва «Дилкушо» асарларини тадқиқ этганимиз замон юқоридаги калима ва иборалар мажозий мазмунда ишлатилганлигини англаб оламиз. У «Дилкушо»да шундай ёзади: «Одамнинг вужуди муаззам бир шаҳардир, ҳар неким жумлаи оламда бор бўлса, ул шаҳарда ҳам мавжуддир. Ул шаҳарнинг ўн икки дарвозаси бордир... Одамнинг вужуди уч юз олтмиш олти томир, етти юз етмиш етти асаб, тўрт юз қирқ тўрт парча суякдир»¹. Баъзан уч юз олтмиш олти ўрнига уч юз олтмиш рақами ҳам ишлатилади. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ғазалларидан бирини шарҳлаган Амир Бухорий ундаги «си саду шаст гов», яъни уч юз олтмиш сигир иборасини ҳам «инсон вужудидаги уч юз олтмиш томир» дея қайд этади². Яссавийнинг яна бир ҳикматидаги мисралар ҳам бунга далил бўла олади:

*Ҳақ зикрини мағзин жондин чиқармасанг,
Уч юз минг олтмиш томирларинг тебратмасанг,*

*Тўрт юз қирқ тўрт сўнгакларинг қул қилмасанг,
Ёлгончидир, Ҳаққа ошиқ бўлғони йўқ.*

Уч юз олтмиш олти рақами маънавий руҳоний сирга ҳам ишорат қилади. Буни Абдулазиз Даббоғнинг

¹ Абдурахмон Гўзал. Кўрсатилган асар. 674-бет.

² Қаранг: Қурноз Ж. Тотчи М. Амир Бухорий. Анкара, 1999. 266-бет.

куйдаги фикрларидан ҳам англаш мумкин: «Рухнинг уч юз олтмиш олти сири бордир. Улардан бири шудир: агар рух унингла зотга йўналиб имдод айлайдиган бўлса, зот давомли тарзда йиғлашга бошлайди. Бошқа бир сирини унга узатадиган бўлса, зот давомли тарзда кулиб-кувнайди, ўзга бир сирни юборса, узлуксиз бакириб-чақиради. Аммо рух фақат дард ва қадар ўлчамига кўра зотга сирларини узата олади»¹. Алишер Навоийнинг:

*Уч юз олтмиш олти лаъбу гириҳ,
Ўтибким синон учи кўрмай зириҳ, -*

мисраларида ҳам ана шундай маънавий руҳоний сирлар назарда тутилган.

Ҳикмат-давриянинг кейинги байтида ишқ майдони назарда тутилиб, унинг “юз минг ориф” билан тўла эканлиги қайд этилади:

*Чунки туштум майдонга, майдонни тўла кўрдум,
Юз минг орифни кўрдум, барча жавлон ичинда.*

Байтдаги “майдон” дан мақсад муҳаббат ва важд мақомига ишорадир. Чунки ҳақ ошиқлари – “юз минг ориф” маъшукни томоша айлаш, унинг висолига етишиш йўлида “жавлон” урмоқдалар. Яссавийлик асосида пайдо бўлган бектошийлик оқимида бу майдонга “қирқлар майдони” номи берилган. Майдонни бир киши – тарикат пири идора этиб турган.

Даврия моҳияти унинг кейинги мисраларида янада тўлиқроқ ифода этилган:

*Ғаввос баҳрига кирдим, вужуд шаҳрини кездим,
Дурни садафда кўрдум, гуҳарни кон ичинда.*

*Аршу курсини юрдум, Лавҳу қаламни кўрдум,
Вужуд шаҳрини кездим, айдим бу жон ичинда.*

*Жонни кўрдум жононда, ишқни кўрдум майдонда,
Ошиқларнинг майдони жумла бўстон ичинда.*

¹ Абдулазиз Даббоғ. Кўрсатилган асар. 15-бет.

Навбатдаги мисраларда асл мақсад аёнлашадаи. Аршу курси, Лавҳу қаламни кўриб, вужуд шахрини кезиб излаганини сўраган лирик қахрамон жавобдан лол қолади:

*Эрни кўрдум эргашидим, истадугимни сўрдим,
Барчаси сенда деди, қолдим ҳайрон ичинда.*

*Ҳайрон бўлибон қолдим, беҳуш бўлибон толдим,
Ўзимни дардга солдим, топдим дармон ичинда.*

Зеро, соликнинг умр бўйи излагани, интилгани унинг ўзлигидир. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий “Ўз вужудингга тафаккур айлагил, Ҳар не истарсан, ўзингдан излагил”, - дейди. Ҳикматнинг охириги байти ҳам ана шундай хулоса билан якунланади:

*Мискин Хожа Аҳмад жони, ҳам гуҳардур, ҳам кони,
Жумла анинг макони, ул ломакон ичинда.*

Ҳижоб асрори

Навоийни рақамлар сир-асрори билан кўпроқ қизиқишга илҳомлантирган йўл, албатта, тасаввуф йўли эди. Шу боисдан ҳам Навоий шеърлятидан ўрин олган рақамларни ўрганиш ва таҳлил қилиш икки томонлама аҳамиятга эга. Бири, Навоий шеърлятининг ички ва сирли нуқталарини ёритиш учун, иккинчиси, тасаввуф ҳақиқатларини конкрет тарзда билиш учун. Шунга кўра, «ҳижоб» сингари айрим мураккаб тушунчалар хусусида баҳс юритилганда тасаввуфга таянмасдан ҳеч қандай ижобий натижага эришиб бўлмаслигига ишониш керак, деб ўйлаймиз.

Ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, тасаввуф шеърлятида ҳижоб ва парда истилоҳлари тез-тез назарга ташланиб туради. Масалан, Алишер Навоий «Наводир уш-шабоб» девонидаги ғазалларидан бирида:

Ўзлугининг ҳижобидин кимки ўзин халос этар,
Ўзга аёнки солса кўз, мумкин эмас ҳижоб анга, -

дейди. Бу байтда ҳижоб калимаси ҳам луғавий, ҳам истилоҳий мазмунда қўлланилган бўлиб, унда нафс пардасидан кутулиш хусусида фикр билдирилган. Чунки ҳижоб тасаввуф адабиётида солиқ билан Яратган орасидаги тўсиқ, ошиқни маъшуқасидан ажратадиган энг қалин парда, қалбда ўрнашган ва ҳақиқатнинг юзага чиқишига монеълик қилувчи моддий нарсалар мазмунида ишлатилган. Тасаввуфга доир мўътабар манбаларнинг бирида таъкидланганидек, «Нафс ҳижоб ва парда жойи, ҳақиқат эса кашф манзили эрур. Парда ортида қолган ва бундан роҳатланган мурид ҳеч қачон кашф ҳолига соҳиб бўлолмайди». Мана шунинг учун ҳам тасаввуф шайхлари ва мутасаввиф шоирлар ҳижобнинг зарарлари, ундан халос бўлиш чоралари тўғрисида қайта-қайта сўз юритганлар. Ҳатто улардан баъзилари ҳижобни энг оғир азоб ва жазо, деб билишган. Масалан, бу ўринда Сарри Сақатийнинг «Эй, Оллоҳим, қандай жазога гирифтор қилсанг қилғил, аммо мени ҳижоб зиллати билан жазолама!» – деган сўзларини эслатиш мумкин. Бир ҳадиси шарифда: «Оллоҳ ва инсон орасида етмиш минг парда бордир», – дейилган экан. Тасаввуф аҳли ҳам ҳижобдан сўз очганда, асосан, етмиш минг рақамини тилга оладилар. Нажмиддин Кубро «Оллоҳ ва қул орасида нурдан ва қоронғуликдан майдонга келган етмиш минг ҳижоб бордир», – деса, Юнус Эмро: «*Етмиш минг ҳижоб кечдим, гизли пардалар ошдим*», деган. Бошқа бир мутасаввиф олим «Ҳижоб, ҳижоби кавнийя ва ҳижоби ғайри кавнийя, дея иккига тақсимланур. Ҳар иккиси ҳам мақоми халқдан бўлмиш рухлар ва жисмлар оламига дахлдор эрур. Сони етмиш минг, ўн саккиз минг дейилса ҳам, бу рақам етмиш мингнинг мухтасаридир»¹, – дейди. Шунга қарамасдан, баъзан етти, тўққиз парда ҳақида ҳам баҳс юритилади. Насафийнинг ёзишича,

¹ Умар Жайлон. Кўрсатилган асар. 213-бет.

хижоб, яъни парда аслида етгитадир. Булардан биринчиси – нафс севгиси. Иккинчиси – ботин (меъда) шахвати, қолганлари эса хирс, ясан-тусан шавқи, авлод ишки, мол-мулк меҳри, мартаба муҳаббати, дейилган. «Бу етти хижобнинг ҳар бири, – дейди Насафий, – жаҳаннам эрур. Бу жаҳаннамнинг боши ҳам, охири ҳам йўқдир. Уларнинг ҳар бири оч бир тимсоҳ. Ҳар он мингларча одамларни домига тортади. Инсондаги барча ёмон иллатлар ва чиркин хулқлар шу етти нарсадан туғилади»¹.

Демак, хижоб оддий ва жўн масала бўлмай, у нафсни таниш, нафси амморага қарши курашиш, ҳақиқатга эришиш, қалб ва рух поклигини таъминлаш, ошиқ сифатида тўла маънода эркинликни қўлга киритиш кабиларни қамраб олгандир.

Маъно ва моҳият эътибори билан хижоб зулмоний ҳамда нуроний, дея иккига ажратилган. Зулмоний хижоб вужудга тегишли, яъни танга алоқадор моддий пардалар. Буни Бобур шундай сўзларда ифодалаган:

*Тан хижобин рафъ қил, гар ёр васлин истасанг,
Эй кўнгул, билким арода ҳойил ушбу пардадур*².

Танга алоқадор бўлган пардалар кўпинча “ўзлик хижоби” деб юритилганки, бу хижобдан қутилиш орқалигина маъшуқи азал висолига мушарраф бўлиш таъкидланган:

*Нечаким матлуб рухсорин дедим айлай назар,
Ўзлугумдин ўзга ул юзга хижобе топмадим* (5/306).

*Кўрарсен ани, гар ўзлук хижобин этсанг рафъ,
Агарчи кўргали юз минг хижоб эрур ҳойил* (5/277).

Нуроний хижоб рухдан юзага келувчи хижоблардир. Чунки инсон руҳи тан қафасига киргандан кейин ҳам моддий, ҳам зулмоний хижоб билан пардаланган.

¹ Азизиддин Насафий. Кўрсатилган асар. 105-бет.

² Бобур. Маҳрами асрор топмадим. Тошкент, 1998. 40-бет.

Илоҳий ишқ оташи таъсирида етмиш минг ҳижобдан кутулиш ҳолини Алишер Навоӣй «Лайли ва Мажнун»да куйидагича таърифлайди:

*Ҳақ очиб ўз олидин ниқобин,
Етмиш минг пардаи ҳижобин,*

*Чекти они ул ҳарамга онсиз,
На жисму не жон, не жисму жонсиз (9/27).*

Айни пайтда шуни ҳам эслатиб ўтмоқ жоизки, туркий тилда яратилган айрим «Меъроҷнома»ларда кўрсатилишича, ҳижоблар Сидра билан Арш орасида бўлиб, Ҳазрати Муҳаммад пайғамбар меърож кечаси уларни малаклар кўмагида кечиб ўтганлар. Уларнинг сони етмиш мингта эмас, балки етмишгадир. Лекин Алишер Навоӣйнинг таърифлаши бўйича пайғамбарга зуҳур бўлган етмиш минг ҳижобнинг аксарияти зулмоний ва озроғи нуроний эди:

*Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди ваҳдат саронардаси.*

*Ниқоб анда етмиш минг этти зуҳур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур (11/90).*

Хуллас, ҳижоб тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги сирли, шу билан бир қаторда, анча мураккаб ҳақиқатларни англаш ва кашф этишга имкон берувчи бир истилоҳдир. Бу истилоҳнинг маъно-моҳияти кенгрок ёритилгани сайин унинг мустақил поэтик тимсолга айланиш жараёни ҳам ойдинлашиб боради.

Яна “ўн саккиз минг олам” ҳақида

Шарқ адабиётининг исталган вакили, яшаган жойи ва вақтидан қатъий назар, рақамларга бадийй кашф-ётнинг бир намунаси сифатида мурожаат этган. Жумладан, буюк ўзбек шоири Алишер Навоӣй шеър-иятида рақамлар тилга олинар экан, ҳар бир рақамнинг халқимиз тарихи, урф-одатлари, анъаналарида тутган

ўрнига, диний-мифологик қарашларда, шунингдек, тасаввуф таълимоти ҳамда адабиётдаги рамз ва маъноларига ҳам эътибор қаратилган. Шунинг учун шоир шеърлятида тилга олинган рақамлар билан боғлиқ фикрлар таҳлилга тортилганда ана шу жиҳатлар ҳам ҳисобга олинса, мақсадга мувофиқ бўлади. Акс ҳолда, у ёки бу рақамдан кўзда тутилган асл мақсад ва маънони ёритиш қийинлашиб, олимлар орасида баҳсу мунозаралар кўпайиб бораверади. «Ўн саккиз минг олам» иборасига тегишли фикр ва талқинлар бунинг бир мисоли бўлиши мумкин.

Улуғ шоир машҳур ғазалларидан бирида ёзади:

*Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.*

*Деса бўлгайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.*

*Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким кўзу қошиндадур.*

*Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъ наққошиндадур.*

*Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат ул ойнинг ичу тошиндадур.*

*Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.*

*То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.*

Бу ғазалда ўн саккиз рақами тўрт маротаба икки маънода ишлатилган: биринчиси – ўн саккиз йил, иккинчиси – ўн саккиз ёш ва бу ёшдаги ҳусн. Аммо ғазалдаги “ўн саккиз минг олам” ибораси кўпчиликнинг эътиборини тортган ва шу рақам ҳусусида кўпгина олимлар ўз фикр-

мулоҳазаларини баён этишган. Жумладан, филология фанлари доктори Нусратилла Жумаҳўжа «Ўн саккиз ёш хайратлари» мақоласида: «Ўн саккиз минг олам» – бадииятда тимсолга айланган турғун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги қадимий тасаввурлардан келиб чиққан»¹, – деса, таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул: «Навоий ғазалида таъкидланган «Ўн саккиз минг олам» тасаввуф таълимоти замирида юзага келган бўлиб, Ҳақ ошиқларининг сийрат оламига, зохирий оламга эмас, ботиний оламга дахлдордир. «Ўн саккиз минг олам» – тасаввуф шеъриятидаги поэтик образлардан бири. Унга шунчаки «турғун сўз бирикмаси» деб қаралмаслиги керак»², – деган хулосани илгари суради.

«Ўн саккиз минг олам» ифодасига бир неча тасаввуф луғатларида ҳам изоҳлар берилган. Улардан бирида қайд этилишича, оламнинг ўн саккиз мингга етказилиши қуйидаги тарзда изоҳланади: «Бу тўққиз фалакла тенг курраи ҳаво, сув курраси, тупроқ курраси, оташ курраси, яъни аносири арбаъа, жамодот, ҳайвонот, наботот, яъни маволиди салоса. Инсон ва инсони комил. Буларнинг жами ўн саккиз бўлурки, зухур эътибори ила ҳар бири мингдан бўлиб, ўн саккиз минг бўлур»³. Турк олими Маҳмуд Байроқдор эътирофи бўйича, пайғамбаримизни барчага ўрнатқучи ва юксалтириш учун «Ўн саккиз минг олам»нинг пайғамбаридир, дейиш одат тусига кирган ва у мажозий мазмунга ҳам эгадир⁴. «Ўн саккиз минг олам»нинг ўн саккиз рақамини муқаддаслаштириш билан боғлиқ жиҳати ҳам бор. Албатта, ўн саккиз ёш маъшуқанинг энг гўзал даври. Навоий ўн саккиз оламга

¹ Жумаҳўжа Н. Ўн саккиз ёш хайратлари // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990 йил, 21 сентябрь.

² Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент, 1991. 103-бет.

³ Адҳам Жабажи ўғли. Тасаввуф терминлари луғати. Анкара, 1979. 571-бет.

⁴ Маҳмуд Байроқдор. Тасаввуф ва замонавий илм. Истанбул, 1989. 83-бет.

муқобил равишда « Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур», деганми? Бунда бошқа бир сир ҳам бор. «Жалолиддин Румий «Девони Кабир»даги бир ғазалида, – дейди румийшунос Гулпинарли, – «Эй, сиймтанли гўзал, ўн саккиз қадаҳдан ортиғини қабул қилмасмен. Шафқат қил, ҳолимни кўр, эй бераҳм, эй жаллод гўзал», демиш. Мавлоно нимага айнан «ўн саккиз»ни тилга олаётир? Чунки ўн саккизни муқаддас билиш Мавлоно замонида ҳам бўлган. Демак, бу қаноатнинг Мавлонодан аввалги даврлардан келаётган бир анъана эканлигига ишонимимиз керакдир»¹. Ҳақиқатдан ҳам ўн саккиз рақами мавлавийлар учун муқаддас саналган. Тариқат муридлари Ҳазрат Мавлоно маснавийсининг дастлабки ўн саккиз байтига алоҳида эътибор берганлар. Уларнинг фикрига кўра, «Маснавий»нинг бутун мазмуни Румийнинг ўз қўллари билан битилган ана шу ўн саккиз байтида мужассамдир. Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий» куллийтини ўзбекчалаштирган мутаржим Асқар Маҳкам журналистлар билан бўлган суҳбатларидан бирида: «Мавлавийлар Мавлононинг тўққиз, ўн саккиз, йигирма етти, ўттиз олти рақамларига махсус урғу берганини қайд этишган. Хусусан, улар ўн саккиз рақамини муқаддас санайди. Дарвеш ё фақирга қилинган назр ҳам ўн саккиз адад, яъни ўн саккиз дирҳам, ўн саккиз лира ва ҳоказодан иборат бўлиши керак», – дейди².

«Ўн саккиз минг олам» муаммоси анча мураккаб ва чигал. Эҳтимол, шунинг учун ҳам филология фанлари номзоди, таниқли навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов масалага янада конкрет ёндашиб, бу ҳақдаги мақоласини “Ўн саккиз минг олам” асрори” деб номлаган. Олимнинг ёзишича, « Ўн саккиз минг» тушунчаси бир жиҳатдан оламнинг яхлит ва ягоналиги ҳақидаги

¹ Гулпинарли А. Маснавий таржимаси ва шарҳи. Истанбул, 1990. 15-16-бетлар.

² «Маснавийдан таралган нур»// «Мулоқот» журнали. 2001 йил, 3-сон.

тасаввур тарафдори бўлган Платон ва Аристотелнинг олам гармонияси ҳақидаги концепциясига мос келади. Иккинчи жиҳатдан эса рақамларнинг рамзий моҳияти ҳақидаги асотирлар билан алоқадордек туюлади»¹. Баъзи олимлар орасида ҳақиқий маънода бизнинг коинотимиздан ва бизнинг дунёимиздан ташқарида бошқа коинотлар ва бошқа дунёлар бор, деган қарашлар мавжуд. Бунда бирдан ортиқ қуёш системаси ва галактикаси борлиги назарда тутилган. Маҳмуд Байроқдор юқорида номи кўрсатилган асарида Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда бу қарашларни тасдиқлайдиган ишоратлар борлигини таъкидлайди. Жумладан, Қуръони каримдаги «Аллоҳ етти осмонни ва Ердан ҳам ўшанча микдорни (етти қаватни) яратган зотдир»² оятини, шунингдек, бир қанча ҳадисларни мисол қилиб келтиради. Оят ва ҳадислардаги «етти кўк» ва «етти ер» таъбирлари коинотда бирдан ортиқ дунё ва кўклар борлигини кўрсатади. Айрим манбаларда айтилишича, арабча «етти» калимаси фақат етти рақамини ифода этмасдан, айни замонда кўплик маъносини ҳам англатган.

Бизнинг назаримизда, Хужвирийнинг қуйидаги фикрлари масаланинг илдинини аниқлаш ва равшанлаштиришга яқиндан ёрдам беради. У ёзади: «Олам – Оллоҳнинг махлуқотидан иборат эрур. Сўфийлар ўн саккиз минг ва эллик минг олам мавжуд, деган қарорга келишган. Файласуфлар бири улвий, бошқаси суфлийга ажралувчи икки олам ҳақида баҳс юритмишлар. Усул уламоси эса Аршдан ер юзига келгунча ҳар не бўлса оламдур, дейдилар. Тасаввуф йўлига кирганларнинг руҳлар олами, нафаслар олами де-йишдан кўзлаган мақсадлари файласуфларникидан бошқадир. Зеро, сўфийларнинг мурод ва мақсадлари руҳлар ҳамда нафасларнинг зухур айлаши ва бир жойга жамланишидир»³.

¹ Исҳоков Ё. «Ўн саккиз минг олам» асрори // Навоийга армуғон. 3-китоб. Тошкент, 2003. 64-бет.

² Қуръони карим. «Талок» 65/12. Тошкент, 2001. 559-бет.

³ Хужвирий. Кашф ул-махжуб. Истанбул, 1996. 228-бет.

Диний нуқтаи назардан ҳам, оддий одамлар тушунчасида ҳам ўн саккиз минг олам ибораси оламнинг кўплигини ифодалайди. Буларнинг ҳар иккаласидан ҳам рамзий маъно ахтариб бўлмаслигини эътиборга олиш лозим. Тасаввуфга келсак, мазкур ибора сўфийлик заминида юзага келгани боис унга шу қадар кўп маънолар сингдирилганки, уларни бирма-бир изоҳлашнинг сира иложи ҳам, имкони ҳам йўқ. Даврия моҳиятини ўрганган тадқиқотчиларнинг айтишларича, Оллоҳ илк тажаллийси билан Ақли кулл (Мухаммад нури)ни яратган. Ақли кулл тажаллийларидан бошқа махлуқотларни бино қилган. Нури Муҳаммадия навбати билан руҳлар олами (нафси кулл), табиат, хайюла, жисми кулл, шакл, арш, атлас фалаги, манозил фалаги, етти кўк, етти кат ер ва маволиди салоса (маъдан, ўсимлик, хайвонот) мартабаларида зухур этганки, булар «ўн саккиз олам»ни ташкил этган. Демак, ўн саккиз минг олам тушунчасини инсоннинг камол мартабаларидан ажралган ҳолда хаёлга келтириб бўлмаганидек, ёритиб ҳам бўлмайди. Худди шу сабабга биноан ҳам мутасаввиф ижодкорлар ўн саккиз минг олам тушунчасига алоҳида эътибор бериб, такрор-такрор уни қўллаганлар. Бунга тўла ишонч ҳосил қилиш учун Яссавий, Боқирғоний, Юнус Эмро, Насимий, Сўфи Оллоёр каби шоирларнинг асарлари билан танишиш кифоядир. Профессор Мустафо Тотчига кўра, «ўн саккиз минг олам рамзийдир ва яратилмиш барча оламлар учун ҳам қўлланилади. .. Оллоҳга етишган валоят аҳли ўн саккиз минг оламдан нарига қадам қўйиб, борлик категорияларидан кечиб, илоҳий оламга юксалмишдир»¹. Бу эса ишқ ва маърифат натижасидурки, шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий:

*Ориф ошиқ эсон мулкида алам тортса
Ўн саккиз минг қамуг олам гулгул бўлур², -*

¹ Мустафо Тотчи. Юнус Эмро. Тадқиқот ва шарҳ. Анкара, 1990. 234-бет.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1991. 150-бет.

деган. Ўн саккиз минг олам айни пайтда «ўн саккиз минг хижоб», уларни бартараф айлаш йўллари, ташқи ва ташқаридаги сайрни эмас, балки руҳий сайри саёҳатни акс эттиради. Бу хусусда Юнус Эмро:

*Одим-одим илгари беш оламдан ичкари
Ўн саккиз минг ҳижобни кўрдим бир тоғ ичинда,*

– дейди. Бу «тоғ» эса Бирлик, яъни Ваҳдатдир. Бунга етиб боргунча инсон жуда кўп ҳавоий туйғулардан кечиши ва уларнинг таъсиридан бутунлай озод бўлмоғи керак.

Ҳижоб калимаси хусусида сўз юритилган айрим манбаларда қайд қилинишича, хижобларнинг асли тўрт нарсадир: мол-мулк севгиси, мартаба ва амал ишқи, ота-онага тақлид ва гуноҳ қилиш. Мақомларнинг асли ҳам тўрт нарса: яхши сўз, эзгу амал, гўзал ахлоқ ва маориф, яъни маърифат. Маърифатдан мақсад кўп нарсани билимқдир. Айниқса, ўн саккиз нарсани билиш шарт дейилган. Булар: дунёни билиш, дунё ишларини англаш, охиратни билиш, охират ишларидан хабардор бўлиш, ўлимни билиш, ўлим ҳикматларини ўзлаштириш, шайтонни таниш, шайтон ишларини таниш, малакни билиш ва малаклар ишларини англаш, пайғамбарни билиш, пайғамбар сўзларини билиш, валийни билиш, валий сўзларини англаш, ўзини билиш, ўз ишини англаш, Оллоҳни билиш, Оллоҳ яратикларининг сирларини билиш. Сен буларни хоҳласанг ўн саккиз нарса де, истасанг тўққиз ёки бир нарса дегил, фарқи йўқдир. Ана шу ҳақиқатга асосланиб, мутасаввиф ижодкорлардан бири: «Ўн саккиз минг олам инсонга тегишлидурки, бу унинг ўн саккиз минг сифати эрур. Булардан олти минги набототга, олти минги ҳайвонотга, олти минги инсонга тааллуқли. Булар эса бир-биридан айри эмас, балки ихтилот ҳолиндадир. Тангри уларнинг барчасини ихота этмишдир»¹, – дейди.

¹ Абдурахмон Гўзал. Диний тасаввуфий турк адабиёти. Анкара, 1999. 585-бет.

Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонидаги куйидаги байтларда юқорида қайд этилган ҳақиқатларнинг деярли барчаси этиборга олинган ва ўзининг бадиий ифодасини топган:

*Ҳақ вужуди келди баҳри бекарон,
Мавжси онинг офаринишидин аён.*

*Ўн саккиз минг олам ичра ҳар не бор,
Ким қилурлар аҳли маъни этибор.*

*Ҳар неким зоҳирдурур сурат аро,
Ким бори маръий бўлур ҳайъат аро.*

*Арз сатҳи узра юз шакли ажиб,
Шаклларда юз туман лавни ажиб...*

*Ҳам ақолиму билод эткил ҳаёл,
Ҳам биҳору ҳам уюну ҳам жибол.*

*Ҳам булар даври доғи нору ҳаво,
Бал ҳавоу нордин ҳам мосиво.*

*Ҳам булар даври дағи тўққуз фалак,
Собиту сайёра ҳам хайли малак.*

*Не малойик улки, йўқ сони онинг,
Балки миқдор ичра поёни онинг...*

*Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот,
Нодир улий асоси коинот.*

*Барчадин ашрафки ул инсон эрур,
Ким камолида хирад ҳайрон эрур¹.*

Шарқ шоирлари, жумладан, Алишер Навоийнинг нуқтаи назари бўйича, одамнинг моҳияти ва ботиний

¹ Алишер Навоий. МАТ. 12-том. Тошкент, 1996. 250-251-бетлар.

аҳволи анча чуқур кашф этилса, оламнинг сир-асрори ҳам, илоҳӣи ҳақиқат ва гўзалликлар ҳам ўшанча кўпроқ равшанлашади. «Ҳижоб» тимсоли ва унга алоқадор рақамлар замиридаги маънолар ҳам асосан шу мақсадни акс эттиради.

“Секиз учмоқ ҳавосидин кеч...”

навоӣи шеърӣиати кўздан кечирлиганда, шоир ижодида қўлланилган рақамлар шунчаки ишлатилмай, балки уларга шоир қандайдир ижодкорлик билан ёндашганлигини, ҳар бир рақамга катта маъсулият юклаганлигини кўрамыз. Рақамларга таяниб ўз фикрларини, ҳистуйғуларни ифода этиш Навоӣи шеърӣиатида муҳим ўрин тутади, десак хато қилмаган бўламыз. Фикримизнинг далили сифатида “Фавойид ул-кибар” девонидаги бир ғазални келтириш мумкин. Ғазалнинг ҳар бир байтида биттадан рақам келтирилган бўлиб, лирик қаҳрамоннинг руҳӣи ҳолати, шоирнинг бадиӣи нияти иккидан саккизгача бўлган рақамлар орқали очиб берилади. Ғазалнинг тўлиқ матни қуйидагича:

*Тариқи ишқ аро гар ўзни фард қилса биров,
Ҳариф эмас еру кук, неча гар эрурлар иков.*

*Кўнгулдин айла маволид майлини кам-кам,
Бўлурга фард мавонӣиьдурурлар ушбу учов.*

*Десанг фалакка чиқай, фонӣи ул аносирдин,
Нединки, руҳунгадур чормих бу тўртов.*

*Ҳавоси ҳамс ила мақсуд бўлмади мудрик,
Кўнгулни топ ики-уч узв, беш эмас, бу бешов.*

*Фаноӣи маҳз етар “Ситтаи зарурия”
Нединки йўққа зарурат эмас бу навъ олтов.*

*Ҳилофи шаръ агар етти кўкка чиққунгдур
Яқинки, етти тамуздин батардур ул еттов.*

*Навоиё, секиз учмоқ ҳавосидин кечгим,
Булар мавониъ эрур, ёр истар ўлса биров.*

Ғазалнинг биринчи байтиданок у сўфиёна ишқий мавзуда эканлиги аёнлашади. “Тарикки ишқ” – Ҳақ ви-солига эришиш учун тутилган йўл, ишқ йўли маънола-рини англатади. “Фард” – яққа-ёлғиз маъносини беради, аммо бу сўз тасаввуфда фақат Оллоҳни зикр этувчи вали(афрод)ларга нисбатан ҳам қўлланилади. Бундай валилар гуруҳи кутбнинг кузатуви остида бўлади. Ишқ йўлига кирган ошиқ (вали) ўзини ёлғиз ҳис этмоғи ло-зимлиги, ҳамма нарсадан – моддий дунё неъматларидан юз ўгирмоғи лозимлиги таъкидланади. Иккинчи мисра-да мисол тариқасида келтирилган ер-қўкнинг ошиққа дўст, ҳамдам бўла олмаслиги шоирнинг фикрларини ис-ботлашга қаратилган. Зеро, бунда келтирилган “ҳариф” сўзи бир хил ҳол ва мақомда бўлган ҳамдам, дўст маъ-носида ишлатилган.

Иккинчи байтда уч рақамининг рамзи сифатида “маволид” сўзи келтирилган. “Маволид” – туғилган уч фарзанд, яратиклар: жамодот, наботот ва ҳайвонот олами. Таъкидланганидек, етти қўк ва тўрт унсур ерда-ги яратикларнинг пайдо бўлишига замин ҳозирлаган. Шунинг учун ҳам етти қўкка “етти ота”, тўрт унсурга “тўрт она”, “тўрт уммаҳот” номлари берилган. Наво-ий дostonларининг ҳамд ва наът қисмларида ана шу қарашни қайта-қайта эътироф этади. Масалан, “Лайли ва Мажнун”нинг биринчи бобидаги

*Обо чу буларга от бўлди,
Ул тўрт ҳам уммаҳот бўлди.*

*Айлаб бу ато, анога пайванд,
Уч қилдинг ароларида фарзанд.*

*Ҳар бирининг ўзгача сифоти,
Ҳайвонию конию наботий.*

*Андоқ чу тузилди кадхудолик,
Бу навъ ўлди ато-анолик, –*

мисралари ҳам айни шу ҳақиқатни ифодалаш учун хизмат қилган.

Шоир байтда яна “фард” сўзини қўллайди ва бу билан афродларнинг сонига ишора қилади. Манбаларда айтилишича, бу валилар гуруҳининг микдори маълум эмас. Икки, уч, олти ёки ўнга деб қаралади. Бизнингча, Навоийнинг уч натижани тилга олиши ҳамда “*Бўлурга фард мавонийдурурлар ушбу учов*”, – деб таъкидлаши афродлар сонининг учталигини қайд қилишига ишорадир. Маволиддан фард бўлиш эса ўзликдан кечишни англатади. Бошқа бир ғазалда Навоий буни қуйидагича ифода этади:

*Фарқ ичра, не тонг, узлукидин кечса Навоий,
Фард ўлди фано шевасидин баҳравар ўлгон.*

Таҳлил этилаётган ғазалнинг кейинги байтида “аносир”, яъни инсон яратилиши учун асос бўлган тўрт унсур, шу тўрт унсур туфайли инсон табиатидаги тўрт хил хусусият – ҳарорат, бурудат, рутубат ва юбусат каби тўрт хусусият ҳақидаги қарашларга ишора қилинади. Бу тўрт унсур, дейди лирик қаҳрамон, сенинг руҳингни худди чормих сингари ерга боғлаб турибди. Агар ҳақиқатдан ҳам ишқ йўлига киришни истасанг ва Ҳақ висолига етишишни ният қилган бўлсанг, вужуд тутқунлигидан руҳингни фориғ айла, – дея уқтиради лирик қаҳрамон:

*Десанг фалакка чиқай, фоний ул аносирдин,
Нединки, руҳунгадур чормих бу тўрттов.*

Ғазалнинг тўртинчи байтида “Хавоси хамс” – беш сезги: кўриш, эшитиш, татиш-ушлаш, ҳид билиш сингари беш хил ҳиссиёт мақсадни идрок этолмади, “кўнгулни” англаш учун “бу бешов” ортиқчалик (“беш эмас”) қилмаслиги қайд этилади. Шоир бу ўринда ҳам беш рақамининг ўзбекча ва арабча вариантларини

қўллаиди ҳамда иккинчи мисрада беш сўзини икки маънода ишлатиб, тажнис санъатини ҳосил қилади:

*Ҳавоси хамс ила мақсуд бўлмади мудрик,
Кўнгулни топ ики-уч узв, беш эмас, бу бешов.*

Кейинги байтда олти зарурат ва “Ситтаи зарурия”,

*Фаноий маҳз етар “Ситтаи зарурия”
Нединки йўққа зарурат эмас бу навъ олтов.*

Олтинчи байтда етти кўк ва етти тамуғ тилга олинади. Ниҳоят, еттинчи байтда шоир ёр васлига мушарраф бўлишни истаганлар саккиз жаннат ҳавасини тарк этмоқлари лозим, деган фикрни илгари сурадики, бу ҳақиқий ишқ йўлига кирганларнинг олий мақсадларидир.

ХУЛОСА

Одам фарзандлари ақл-идроки, тафаккур ва хаёлотининг муҳим бир унсури сифатида рақамлар ҳам бадий адабиётдан ўзига хос ўрин эгаллаган бўлиб, бу ходиса узоқ тарихга эга. Шунинг учун худди ўзбек халқ оғзаки ижодиётидагидек, мумтоз адабиётимизда ҳам бир қанча рақамлар фаол қўлланилган. Бу, албатта, у ёки бу рақамга рамзий-мажозий маъно юклаш орқали амалга оширилган ва бу иш аста-секин ўзига хос ғоявий-бадий анъанага айланиб борган. Бизга маълум бир сон мазмунини англатадиган рақам баъзан кўплаб маъно ёки илоҳий-фалсафий моҳиятларни акс эттирадиган рамзий-мажозий «образ» даражасига кўтарилган. Масалан, бунга бир рақамини мисол келтиришнинг ўзи kifoya.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, рақам рамзларидан фойдаланиш ва улар орқали муайян бир маънони ifodalash муҳим бир анъанага айланган ҳамда ижодкор маҳоратини маълум маънода синовдан ўтказган десак, хато қилмаган бўламиз. Бундай анъана нафақат XII-XV асрлар адабиётида, балки ундан кейинги даврда қалам тебратган ижодкор (тажрибасида ҳам давом эттирилди). Масалан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ўз рубоийларидан бирида рақамларнинг шундай тизимини келтиради:

*Ўн ақл, тўққиз сипехру саккиз жаннат,
Ҳам етти мунири ахтару ҳам олти жиҳат,*

*Ҳам беш ҳису тўрт унсуру уч мавлад,
Ҳам икки жаҳон бир сенга айлар хизмат.*

Ушбу мисраларда бирдан ўнгача бўлган рақамлар замиридаги маъно-моҳият орқали шоир мақсади ёритилган. Шарқ адабиётида рақамдан фойдаланиш тажрибаси мифология, дин, урф-одат, маросим ва тасаввуф таълимоти билан бевосита

боғлиқдирки, биз масалани ана шу уйғунликка таянган ҳолда ёритишга ҳаракат қилдик. Шунинг учун оддий бир рақам замирида ёки унга раамий мазмун сингдирилганда у поэтик тимсолга ўхшаб жуда чуқур ва хилма-хил ҳақиқатларни ифодалашга хизмат эттирилганлиги равшанлашади. Шу маънода тасаввуф таълимотига таянишга алоҳида эҳтиёж сезилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Рақамлардан у ёки бу мақсадда фойдаланиш ижод тажрибасидаги жўн ёки оддий ишлардан эмас, албатта. Чунки ҳар қандай рақам асар матни таркибида аниқ бир ғоявий, бадий, раамий вазифани бажармаса, у ўзининг мавжудлигини тўлатўкис оқлай олмайди. Мумтоз адабиёт вакиллари томонидан қўлланилган рақамлар ҳамма пайт ва ҳамма ҳолатларда ҳам янги фикр ёки мазмун ифодаси учун хизмат эттирилган, деб бўлмайди. Зеро, адабиётдаги анъанавийлик қонун-қоидалари ва талаблари моҳият эътибори билан рақамларнинг анъанавийлашувига сабаб бўлган. Айниқса, бир, уч, беш, етти каби рақамлар воситасида илгари сурилган раамий-мажозий ҳақиқатлар ифодасидаги яқинлик ва ўхшашликнинг боиси, бизнингча, ана шундадир.

Ўзбек мумтоз адабиётида рақам магияси ёки «сеҳрли» рақамларга сизилиш ҳодисаси ёрқин назарга ташланмаса-да, қадимги ишонч ва тасаввурлардан уларни бутунлай ажратиб ҳам бўлмайди. Лекин ёзма адабиётда қўлланилган аксарият рақамларнинг информатив ва эстетик функцияси ҳам оғзаки ижодиётдаги айна ўша рақамларникидан нисбатан бошқача. Ўзбек адабиётида рақамларнинг бадий ижоддан кенг ўрин эгаллаши бевосита тасаввуф таълимоти билан боғлиқдир. Мумтоз адабиёт вакиллари, хусусан, мутасаввиф шоирлар қўллаган рақамлар орқали шунчалик чуқур, хилма-хил ва бири-биридан фарқланадиган диний, ирфоний, тарихий маъно ёки тушунчалар акс эттирилганки, тасаввуф таълимотини четлаб, уларни таҳлил ва талқин қилиш ҳеч қандай самара бермайди. Ҳатто даврияга ўхшаш жанрлар устида баҳс юритиш ҳам ишни аввало тасаввуфга қизиқишдан бошлашни талаб қилади. Тасаввуф таълимоти ва адабиётида рақамларнинг ўзига хос «семантик тизими» яратилган деса, мутлақо хато бўлмайди.

Чунки бунда ҳар бир рақам учун баъзан бир неча янги маъно йўллари очилган. Бу эса аксарият ҳолларда рақамларнинг халқ оғзаки ижоди, мифология, дин, урф-одатлардаги рамзий-мажозий ҳақиқатларидан бутунлай фарқ қилади. Шунинг учун тасаввуфий адабиёт матнларида мавжуд бўлган рақамлардан кўзда тутилган асл маъно ва моҳиятни ёритиш учун, энг аввало, тасаввуфий ва ирфоний ҳақиқатларни етарли даражада ўрганиш талаб этилиши табиийдир.

М.Я.Иоселева етти рақамини «ўрта аср магиясида универсал рақам» ҳисобланганини таъкидлайди¹. Лекин умумий ўхшашлик мавжудлиги билан бир қаторда тасаввуф ва тасаввуф адабиётида етти рақами мутлақо ўзига хос ҳақиқатларни ифода этганки, бу биринчи навбатда инсоннинг маънавий, ахлоқий оламини кашф айлашга қаратилган эди. Бундай гапни бошқа рақамлар хусусида ҳам айтиш мумкин. Чунки уларнинг аксарияти комил инсон мақомига кўтарилиш сирларини ёритишга сафарбар этилган, деса хато бўлмайди. Тасаввуф шеъриятида рақамларнинг рамзий-мажозий маъноларидан асосан илоҳий ишқ ва комил инсон масалаларини ёритишда фойдаланилган. Буни Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний, Юнус Эмро ва Насимий каби туркий адабиётнинг йирик вакиллари тажрибалари ҳам тасдиқлаб турибди. Шунинг учун фақат ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари ижодига эмас, усмонли турк ва озарбайжон шоирлари асарларига ҳам мурожаат қилинди. Мавзу нуктаи назаридан мазкур ижодкорларнинг асарларини тадқиқ ва талқин қилиш туркий халқлар бадий ижодида рақамлар анча эски замонлардан бошлабқ эътибор қилиниши зарур бўлган ғоявий-бадий вазифани яхши адо этганлигидан далолат беради.

Бир тариқатга мансуб шоирларнинг рақам замирига сингдирган мазмун-моҳияти бошқа бир тариқат вакили бўлган шоир талқинига мос келмаслиги мумкин. Рақамларни муқаддаслаштириш жаҳондаги турли халқларда турли

¹ Иоселева М.Я. Происхождение магических чисел // Страны и народы Востока. География, этнография, история. Вып. IV. М.: Наука, 1965. С. 239.

мақсадларда амалга ошганидек, уларнинг маъно ҳақиқати ва сирлари ҳам мазҳаб, тариқат ва таълимотларнинг мафкуравий қарашларидан келиб чиқиб ўзгариб борган. Тўрт ва етти рақамлари замиридаги маъно-моҳиятни ўрганиш асносида бунга амин бўлиш мумкин.

Бадий ижодда рақам қўллаш, рақам ёрдамида фикр баён айлашдан қўзланган бош мақсад олам орқали одам, одам воситасида олам сир-асрорини очиш, комил инсонга хос хусусият ва фазилатларни ифодалаш бўлган. Алишер Навоий ижодида қўлланган *етти* ёки *тўққиз* қўқ, *ўн* саккиз минг олам каби бирикмаларни текширганда, рақамлар замиридаги рамз ва мажоз орқали комил инсон моҳиятини ёритишга қаратилган фикр-мулоҳазалар баён этилганлиги аён бўлди.

Рақам рамзлари, уларнинг мажозий моҳиятини кашф этиш, шунингдек, бадий ижодда улардан самарали фойдаланиш рақамлар замирига сингдирилган илмий заминга ҳам асосланган. Шу маънода рақамларнинг халқимиз тарихи, урф-одатлари, анъаналари билан боғлиқ жиҳатлари билан бирга уларнинг илмий асослари, фан қўлга киритган ютуқлардан ҳам фойдаланилган.

Сўз қўллаш шоирдан қанчалик маҳорат талаб этса, шеърда рақамга мурожаат қилиш ҳам шунга яқин малака ва моҳирликни талаб қилади. Чунки ҳар бир рақам ўзига хос ва янги мазмундаги сўз гоҳо ибора ва маъно қийматига эга. Шунинг учун рақам сиртдан бир «белги», сон ва микдор бирлиги бўлиб кўринса-да, у шеърда ҳам гоъвий, ҳам эстетик мукамаллик ва таъсирчанликка хизмат қилади. *Муболага, ружуъ, истиора* сингари бадий санъатларда қўлланилган рақамлар бунга далил бўлиши мумкин. Рақамлар воситасида образли фикр юритиш шоир маҳоратини, малакасини синовдан ўтказган. Ҳатто бир-бирига зид бўлмайдиган, қарама-қарши маъно ифодаламайдиган рақамлар воситасида шунақанги ажойиб тазодлар яратилганки, бу бевосита ижодкор фантазиясининг кучлилигидан далолат беради. *Тажнис, тарди акс* санъатлари қўлланилган байтлардаги рақамлар рамзийлигидан фойдаланишда ҳам шундай ҳулосага келиш мумкин.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ўзбек мумтоз шеърлятида рақамларнинг мавқеи ва рамзий-мажозий маъно сирлари	7
Алишер Навоий шеърлятида рамзий рақамлар талқини	51
Рақам семантикаси ва тасвир мутаносиблиги	72
Рақам асрори ва шеърый тафаккур	97
Яссавий даврияси хусусида	97
Ҳижоб асрори	104
Яна “ўн саккиз минг олам” ҳақида	107
“Секиз учмоқ ҳавосидин кеч...”	115
Хулоса	119

СОФИЯ ЖУМАЕВА

**ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА
РАҚАМ РАМЗЛАРИ
ВА УЛАРНИНГ МАЪНО ТАЛҚИНИ
(XII-XV асрлар)**

*Навоий давлат педагогика институти Илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.*

Мухаррир: М. Содикова
Тех. мухаририр: И. Караджаев
Мусаххих: М. Саидова
Сахифаловчи: А. Шомахмудов

Нашриёт рақами: з-83. Теришга берилди 29.03.2010.
Босишга рухсат этилди 2.06.2010.
Қоғоз бичими: 84x108 1/32. Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 6,0. Шартли босма т. 6,72.
Тиражи 500 нусха.
Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 100170, Тошкент,
И. Мўминов кўчаси, 9-уй.
Нашр ЎзР ФА «Фан» нашриёти компьютер бўлимида
тайёрланган оригинал макетга тўла мувофик равишда
ХТ «Раззоқов О. Дж.» босмаҳонасида амалга
оширилди. Буюртма № 266.
100128, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

5600

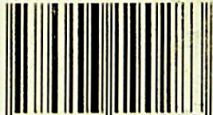

София Жумаева – Навоий вилояти Навоий туманида туғилган. 1993 йилда Навоий давлат педагогика институти Ўзбек филологияси факультетини тугатган. Ҳозирги кунда шу институтда фаолият кўрсатади. Филология фанлари номзоди (2006).

“Рақам, маъно ва тасвир” (2005) номли рисола ва бир неча методик қўлланмалар муаллифи. Шунингдек, матбуотда ўзбек адабиёти тарихи бўйича йигирмага яқин илмий ва илмий-оммабоп мақолалари эълон қилинган.

ISBN 978-9943-19-028-3

9 789943 190283